

Ruimte voor tijd

Op weg naar een monitor tijdsordening

Sociaal en Cultureel Planbureau
Koen Breedveld
Mariëlle Cloin
Andries van den Broek

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, mei 2002

Een inventarisatie in het kader van de Stimuleringsmaatregel Dagindeling in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/ Projectbureau Dagindeling.

Inhoud

Voorwoord 5

Lijst met afkortingen 7

1. Inleiding 9

2. Tijdsordening: begripsafbakening 13

3. De tijdsordening in kaart gebracht 21

4. Arbeid 25

5. Opvang en onderwijs 39

6. Verkeer en vervoer 45

7. Diensten: literatuur en koepelorganisaties 49

8. Diensten 1980-2001: een case-studie 59

9. Private tijd: eten en slapen, huishouden en vrije tijd 73

10. Conclusie: naar een monitor tijdsordening 85

Bijlagen:

Bijlage 1: Atlas van het tijdsordeningsonderzoek 95

Bijlage 2: Gecontacteerde koepelorganisaties 117

Literatuur 121

De Stimuleringsmaatregel Dagindeling 129

Voorwoord

Er is de afgelopen jaren veel te doen geweest over tijd en de manier waarop tijd in de samenleving is georganiseerd. Te denken valt aan de discussies over de zondagsrust en de 24-uurseconomie, het politieke en juridische getouwtrek over een vierdaagse schoolweek, de mogelijkheden van een levensloopbestendig beleid, de zeggenschap van werknemers over hun tijd, experimenten in het kader van de 'dagindeling' en niet het minst de discussies over burnout en WAO in relatie tot de toenemende werkdruk.

Een aantal van deze thema's is niet nieuw. Levendige discussies over de gevolgen van zondagswerk en ploegenarbeid waren er ook al in de jaren vijftig. De gejaagdheid van het moderne bestaan houdt de gemoederen zo mogelijk nog langer bezig. Het feit dat deze thema's ook nu weer actueel zijn, maakt duidelijk dat het hier hardnekkige kwesties betreft. Des te verbazingwekkender is het daarom dat er over de ordening van de tijd, en de effecten daarvan op het maatschappelijke leven, nog relatief weinig bekend is. Het weinige materiaal dat er wel is, wordt spaarzaam gebruikt en zelden met elkaar in verband gebracht.

Het is om die reden dat Staatssecretaris Verstand van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, die dagindeling in haar portefeuille heeft, het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft verzocht een overzicht te maken van de beschikbare statistische informatie over ontwikkelingen in de tijdsordening in Nederland en de mogelijkheden om op basis daarvan te komen tot een 'monitor tijdsordening'. In dit rapport wordt hiervan verslag gedaan. Conform de opdracht bevat het rapport een overzicht van databronnen en hun mogelijkheden c.q. tekortkomingen, en een resumé van de belangwekkendste uitkomsten. Het SCP hoopt met het rapport een eerste bijdrage te hebben geleverd aan de totstandkoming van genoemde monitor, die op zijn beurt van betekenis zal zijn voor een verdere verdieping in het denken over de inrichting van de tijd.

Prof. dr. Paul Schnabel
(directeur Sociaal en Cultureel Planbureau)

Lijst met afkortingen

Instellingen

AVV	Adviesdienst Verkeer & Vervoer
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
EBI	Economisch Instituut Bouwnijverheid
EIM	Economisch Instituut Midden- en Kleinbedrijf
EZ	Ministerie van Economische Zaken
LNV	Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
NWO	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OSA	Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TRN	Toerisme Recreatie Nederland
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VWS	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
V&W	Ministerie van Verkeer & Waterstaat

Onderzoeken

AAP	Arbeidsaanbodspanel (OSA)
AVP	Arbeidsvraagpanel (OSA)
AVO	Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (SCP)
EBB	Enquête Beroepsbevolking (CBS)
ESWC	European Survey on Working Conditions (European Foundation)
EWL	Enquête Werkgelegenheid en Lonen (CBS)
CVO	Continu Vakantie Onderzoek (CBS/TRN)
DLO	Doorlopend Leefsituatie Onderzoek (later POLS; CBS)
DRO	Dagrecreatie-onderzoek (DRO)
MBTO	Mini Tijdsbestedingsonderzoek (CBS)
POLS / DLO	Periodiek Leefsituatie Onderzoek (voorheen DLO; CBS)
OVG	Onderzoek Verplaatsingsgedrag (CBS)
TAS	TNO-Arbeidsituatie Survey (TNO-PG)
TBO	Tijdsbestedingsonderzoek (SCP en partners)

T

Inleiding

Nederland kent een rijke traditie op het terrein van de ruimtelijke ordening. De beperkte ruimte en de voortdurende dreiging van het water hebben ertoe bijgedragen dat de inrichting van de ruimte in Nederland niet aan het toeval wordt overgelaten, maar zorgvuldig wordt georkestreerd. Reeds ver voordat de Rijksdienst voor het Nationale Plan die taak op zich nam, kwamen lokale partijen bijeen om de krachten te bundelen in de strijd tegen het water. De onderlinge afhankelijkheid en de evidente gemeenschappelijke belangen droegen ertoe bij dat overleg over ruimtelijke (en andere) kwesties tot een nationale traditie is uitgegroeid. De uitwerkingen van die ruimtelijk-culturele traditie zijn terug te vinden in het zoeken naar consensus, eerst verguisd in de stroperigheid van de overleg-economie, later bejubeld in het poldermodel.

De aansturing van de ruimtelijke ordening vindt plaats binnen het gelijknamige ministerie, het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Een uitgebreid stelsel van juridische procedures en formele inspraakrondes moet er zorg voor dragen dat de verschillende belangen in de ruimtelijke ordening afdoende worden gewikt en gewogen. Inrichting van ruimte heeft immers verstrekkende consequenties, die uitstijgen boven de direct betrokkenen en verder reiken dan hun ambtstermijnen. De ordening van de ruimte wordt daarmee een zwaarwichtige zaak, een zwaarwichtigheid die nog eens wordt onderstreept door de lijvigheid van de diverse nota's ruimtelijke ordening, waarvan de vijfde de laatste was.

Probleem van de tijdsordering

Vergeleken met de ruimtelijke ordening is de ordening van de tijd als een mager mannetje dat in het niet valt bij de machtige gestalte van een sumoworstelaar. Er is geen ministerie dat tijdsordering in zijn naam voert, er zijn geen lijvige nota's met voornemens om de tijd anders in te richten, en er is geen wettelijk kader waarbinnen de verschillende belangen zorgvuldig worden gewogen (Van den Broek 1999). Aan suggesties om een tijdbeleid te ontwikkelen heeft het niet gelegen. De afgelopen twee decennia is van diverse kanten geopperd dat de tijd rijp zou zijn om de omgang met tijd (en ruimte) tot beleid, of in ieder geval tot maatschappelijke discussie te maken (Knulst 1984, Van Houten 1985, Idenburg 1985, Van Bijsterveldt 1988, Beckers en Raaijmakers 1991, Elchardus 1996, Geldof 2001). Tot meer dan verkenningen of beleefde aanbevelingen is het echter niet gekomen.

Het is een interessante vraag waarom het geheel van praktijken dat zich afspeelt in de ruimtelijke context en daar is uitgekristalliseerd tot een instituut - dat van de ruimtelijke ordening - binnen de context van de inrichting van de tijd nooit verder heeft gereikt dan een prille aanzet tot institutionalisering. Evenals ruimte is tijd immers een schaars goed. De hoeveelheid tijd is beperkt, en die beperktheid vormt in de moderne tijd een vrijwel permanente bron van onvrede. Voor tijd geldt bovendien wat ook voor ruimte geldt, namelijk dat de besteding en indeling ervan consequenties heeft die het individu en het moment zelf overstijgen. Diverse ontwikkelingen maken bovendien dat een nadere gedachtevorming over de inrichting, de ordening of de indeling van de tijd op zijn plaats zou zijn.

Eén zo'n ontwikkeling betreft het gevoel van burgers dat zij het te druk hebben, dat de tijd hun te snel gaat. Verschillende media hebben de afgelopen jaren uitgebreid aandacht besteed aan dit thema. Onderzoek ondersteunt dit onbehagen over het groeiende tempo van het dagelijks leven. Statistieken wijzen op afnemende aantallen uren vrije tijd, op een toenemende werkdruk, en op een in omvang stijgende groep burgers met klachten over 'burnout' en/of 'psychische vermoeidheid' (Houtman met al. 2001, Breedveld en Van den Broek 2001, 2002). Verschillende auteurs zijn daarbij van mening dat dit chronische gebrek aan tijd meer betreft dan een uitvloeisel van individuele keuzes, en deel uitmaakt van de manier waarop de samenleving is ingericht (Schor 1991, Elchardus 1996, Ester en Vinken 2001).

Een tweede, hieraan gerelateerde ontwikkeling betreft de individualisering van de tijd. Tal van ontwikkelingen, waaronder technologische, politieke, ruimtelijke, economische en sociaal-culturele, dragen ertoe bij dat burgers in toenemende mate hun dagindeling zelf vorm (willen en moeten) geven. Allemaal tegelijk onderweg, tegelijk aan het werk en tegelijk weer vrij impliceert naast enkele voordelen ook belangrijke nadelen, zoals congestie (in het verkeer, voor recreatieve bestemmingen), een gevoelsmatige beperking van de individuele zeggenschap over de tijd, en onderbenutting van infrastructuur (bedrijfskapitaal, gebouwen, wegennet). Om genoemde redenen zijn de afgelopen decennia verschillende maatregelen genomen om de organisatie van de tijd te decentraliseren. De overheid heeft bestaande regelgeving verruimd of gedecentraliseerd, organisaties hebben hun bedrijfsvoering geflexibiliseerd. Verschillende technologische hulpmiddelen, waaronder diverse ICT-toepassingen, hebben burgers een grotere vrijheid gegeven bij het vormgeven van hun activiteiten in tijd en ruimte. Individuele tijdssoevereiniteit vormt daarbij het sleutelwoord. De nadruk op de eigen vrijekeuze-ruimte roept echter nieuwe vraagstukken op. De toegenomen keuzeruimte in de tijd werpt de vraag op wie het daarbij voor het zeggen heeft: werkgever of werknemer. Wie, met andere woorden, eigent zich de tijd toe. Vormt flexibilisering inderdaad dé oplossing voor problemen bij het combineren van arbeid en zorg, of vergroot het juist de afstemmingsproblematiek (Breedveld 1999, Hogenhuis,

Van der Panne en Hoekstra 2001. Parallel hieraan ontstaat het vraagstuk van de organisatie van collectiviteit. Hoe, in een samenleving waarin mensen hun eigen tijd indelen, kan het collectieve karakter van activiteiten worden gewaarborgd? Hoe kan voorkomen worden dat het zaterdagse voetbalteam uit elkaar valt, dat er geen dag meer overblijft waarop een verjaardag gevierd kan worden, of dat het dagelijkse 'gezeul' met planners en organizers meer energie kost dan het oplevert? Wat betekenen Pasen en Pinksteren voor de groeiende groep niet-christelijke burgers, en met welk recht worden deze dagen wel tot feestdag benoemd en het einde van de ramadan - om maar wat te noemen - niet? Soms ook moet worden geconstateerd dat keuzevrijheid tot identieke keuzes leidt, en dat deze eenstemmigheid onbedoelde negatieve effecten met zich meebrengt. Spreiding van verkeer in de tijd is minder gemakkelijk gebleken dan aanvankelijk was gedacht, en het feit dat basisscholen collectief op woensdag en in toenemende mate ook op vrijdag dicht zijn, lijkt indirect bij te dragen tot onderbezetting van capaciteit in de kinderopvang.

Doelstelling

Genoemde voorbeelden maken duidelijk dat de sociale en economische bruikbaarheid van de tijd in belangrijke mate samenhangt met de wijze waarop activiteiten in de tijd zijn georganiseerd. Tegelijk wordt duidelijk dat de huidige tijdsordening nog het nodige te wensen over laat. Eens te meer roept dit de vraag op of er geen integraal, sectoroverstijgend tijdsbeleid gevoerd zou moeten worden. Verschillende instanties houden zich bezig met 'tijd', maar een centrale regie ontbreekt. Als gevolg van het ontbreken van een duidelijke regie heeft ook het tijdsonderzoek zich maar matig ontwikkeld. Het onderzoek is versnipperd, vindt veelal op ad hoc-basis plaats, en overstijgt in de regel niet het niveau van de betreffende sector. Een adequaat overzicht of monitoringsysteem ontbreekt. Het is om die reden dat Staatssecretaris Verstand van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aan het SCP heeft gevraagd om een voorstudie te verrichten naar de informatievoorziening over de tijdsordening en naar de mogelijkheden om te komen tot een vorm van monitoring. Doel van de voorstudie was vierledig:

1. Verduidelijken van de vraagstelling voor een monitor tijdsordening;
2. Overzicht bieden van de reeds beschikbare onderzoeken op dit terrein;
3. Overzicht bieden van de stand van zaken wat betreft de ontwikkelingen in de tijdsordening;
4. Suggestie doen voor de inrichting van een monitor tijdsordening.

Werkwijze en opzet rapport

Het project heeft in eerste instantie het karakter gehad van een literatuurstudie. Aan de hand van beschikbare literatuur is gekeken wat er aan informatie over tijdsordening is verzameld, en wat hierover is gerapporteerd. Bij diverse onderzoeks- en beleidsinstellingen is vervolgens navraag gedaan naar de laatste

stand van zaken wat betreft hun informatiebronnen. In aanvulling hierop is langs twee wegen gepoogd om meer direct, empirisch inzicht te krijgen in ontwikkelingen op vooral het terrein van het aanbod van tijden (openingstijden). Enerzijds zijn diverse koepelorganisaties benaderd met de vraag hoe het in hun sector met de openingstijden is gesteld; anderzijds is een kleine case-studie die het SCP in 1980 had uitgevoerd, naar de openingstijden in een middelgrote stad, in 2001 herhaald.

Een uitgebreidere beschrijving van de werkwijze is opgenomen in hoofdstuk 3 van dit rapport. Voorafgaand aan dit hoofdstuk is in hoofdstuk 2 verkend hoe het begrip 'tijdsordening' zinvol kan worden afgebakend, wat geschikte invalshoeken zijn, en welke niveaus en dimensies aan het begrip 'tijdsordening' te onderscheiden zijn. In de daaropvolgende hoofdstukken 4 tot en met 9 is gekeken hoe het met de informatievoorziening op het terrein van de tijdsordening is gesteld. Naast deze 'meta-informatie' zal in ieder van de hoofdstukken een schets worden gegeven van de stand van zaken met betrekking tot de tijdsordening: hoe staat het in Nederland met bijvoorbeeld openingstijden, met de spreiding van de arbeidstijden en met overige aspecten van de tijdsordening? De ordening van de tijd is daartoe uiteengelegd in vijf verschillende velden. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het veld van de arbeid, in hoofdstuk 5 op opvang en onderwijs, en in hoofdstuk 6 op het verkeer en vervoer. In hoofdstuk 7 en 8 staat de dienstverlening centraal. In hoofdstuk 7 wordt daarbij verslag gedaan van de literatuurstudie en van de informatie die afkomstig was van koepelorganisaties; in hoofdstuk 8 komt de replicatie van de case-studie uit 1980 aan bod. In hoofdstuk 9 staat de privé-situatie centraal: het huishouden, de hoeveelheid vrije tijd, en de ritmes van eten en slapen. Het rapport wordt in hoofdstuk 10 afgesloten met een conclusie ten aanzien van de haalbaarheid en opzet van een monitor tijdsordening.

2

Tijdsordening: begripsafbakening

Tijd is een breed begrip dat betrekking heeft op vele terreinen van het maatschappelijk leven. Veel van wat men doet vindt uiteindelijk zijn weerslag 'in de tijd'. Ongelijkheid tussen de seksen uit zich, behalve in verschillen in opvattingen, in verschillen in de tijd besteed aan arbeid en zorg. Verschillen tussen diverse sociale klassen uit zich niet alleen in verschillen in opleiding en inkomen, maar ook in de tijd die men besteedt aan verschillende vrijetijdsbestedingen.

Ontkerkelijking betekent, naast veranderingen in de opvattingen en overtuigingen die men erop nahoudt, dat men minder naar de kerk gaat en de vrijgekomen tijd inzet voor andere activiteiten. De besteding van de tijd vormt daarmee, naast bezit (van hulpbronnen als inkomen, vermogen, opleiding, sociaal netwerk) en cognitie/motivatie (het geheel van attitudes, opinies, waarden en normen) een van de basisdimensies van de sociale werkelijkheid.

Een eerste definitie

Veel maatschappelijke aandachtsvelden hebben daarmee op enig moment een relatie met de tijd. Het lijkt echter weinig zinvol om het gehele palet aan maatschappelijke vraagstukken op voorhand tot het vraagstuk van de tijd te rekenen. De thematiek van de tijd, en de ordening daarvan, zou daarmee te veelomvattend te worden. Om die reden is besloten om de problematiek van de tijdsordening te reserveren voor het probleem en de uitdaging van de organisatie van verschillende maatschappelijke praktijken (arbeid, onderwijs, huishouden, zorg) in de tijd. Ordening van de tijd heeft dan betrekking op de specifieke wijze waarop praktijken in de tijd zijn georganiseerd, en onderling met elkaar in verband staan. In de naoorlogse jaren impliceerde dit dat er sprake was van een tamelijk absolute scheiding tussen arbeidstijd en vrije tijd. Door de week overdag werd er gewerkt, in de avonden en weekeinden was er vrije tijd. Die tweedeling kan niet los worden gezien van de toenmalige 'dualistische' cultuur, waarin niet alleen de tijd maar ook rolpatronen, identiteiten en ruimtes sterk en eenduidig gedefinieerd waren (CBS 1962-1963, Elchardus 1982, Knulst 1984). De afgelopen decennia hebben een ontwikkeling te zien gegeven waarin afstand werd genomen van een dergelijke strakke ordening van de tijd. Winkels mochten langer open blijven, barrières tegen avond-, nacht- en weekeindwerk werden geslecht, rolpatronen werden diffuser, grenzen tussen werkplek en woning ambigu. In een dergelijke veranderende omgeving neemt de tijd een andere gedaante aan. De toenemende arbeidsparticipatie stimuleert de vraag naar langere openingstijden. De massaliteit

in het verkeer en de toenemende individualisering vragen om een andere temporele organisatie van arbeid en vrije tijd. Nieuwe technieken maken dat mogelijk. Tijdsordening is de samenhang tussen al die ontwikkelingen, zoals die zich uitkristalliseert in een bepaalde indeling van en omgang met tijd.

Een ritmisch bestaan

Zelfs echter als men het vraagstuk van de ordening van de tijd zo definieert, blijft het onmiskenbaar dat de ordening van de tijd vele dimensies kent. De moderne maatschappij wordt gekenmerkt door een hoge mate van specialisatie. Veel maatschappelijke 'functies' zijn ondergebracht bij specifiek daarvoor ingerichte organisaties (de school, het ziekenhuis, de jeugdgezondheidszorg, het grootwinkelbedrijf). De eenzijdige gerichtheid op een enkele taak impliceert dat organisaties voor de uitvoering van hun taak afhankelijk zijn van een groot aantal andere organisaties. Tussen organisaties (en individuen) vindt intensief verkeer plaats. Dit verkeer, uitwisselingen van personen, kennis of goederen, dient gecoördineerd te worden in tijd en ruimte. Mensen komen bij elkaar om te vergaderen, te feesten of te sporten. 's Morgens is de behoefte aan vers brood groter dan in de middag, terwijl met het vorderen van de (werk)dag de behoefte aan rust en ontspanning groeit. Zomers is er vraag naar witbier en parasols, 's winters eerder naar snert en schaatsen.

De behoefte aan coördinatie van activiteiten uit zich maatschappelijk in een grote pluraliteit aan ritmes, aan indelingen van de tijd. Bekende voorbeelden van dergelijke ritmes zijn de zondagsrust, de vijfdaagse werkweek en de schoolvakanties. Daarnaast hebben tal van andere praktijken hun eigen ritmes (denk aan de kerk, de televisie, de sport, het ziekenhuis).

Deels vinden deze ritmes hun basis in biologische en natuurkundige wetmatigheden (Young 1988). Ons bestaan, en daarmee onze dagindeling, is in hoge mate in de greep van biologische cycli: het geboren worden, groeien, en uiteindelijk het verval, de wisseling van de seizoenen, de maancyclus, de opkomst en ondergang van de zon, de getijden. Het belangrijkste biologische ritme voor de mens (zeker voor de van menstruatie vrijgestelde man) is het dag/nachtritme. Onder invloed van ons hormonale stelsel verandert de lichaamstemperatuur met het vorderen van de dag, en daarmee onze behoefte aan slaap en eten. De lengte van die dagelijkse cyclus wisselt van individu tot individu. Bij de een (een 'avondmens') duurt die cyclus wat langer, bij de ander (een 'ochtendmens') wat korter. Steeds echter gaat het om een cyclus van om en nabij de 24 uur.

Experimenten met personen die worden afgezonderd van zonlicht, en daarmee van de dagelijkse opkomst en ondergang van de zon, bevestigen dat de interne klok van een mens nooit precies 24 uur per dag in beslag neemt. De dagelijkse afwijking van de interne klok van de mens is groter dan die van het goedkoopste kermisklokje (0,7 uur per dag is niet ongewoon; Young 1988). De klok van de mens moet dan ook dagelijks worden bijgesteld.

Dit bijstellen geschiedt aan de hand van 'cues', 'zeitgebers' (letterlijk: tijdgevers). Gebeurtenissen in de omgeving informeren de mens over het verloop van de tijd en stellen hem in staat om zijn eigen tijd bij te stellen. Deels hebben die gebeurtenissen wederom een natuurkundige of biologische oorsprong, zoals de opkomst van de zon en de opwarming van de aarde, maar zij zijn daar zeker niet toe beperkt. Ook sociale gebeurtenissen fungeren als 'zeitgebers'. De intensiteit van het verkeer, het geluid op straat, de aanwezigheid van een krant op de mat en/of de handelingen en reacties van huisgenoten dragen ertoe bij dat we ons, ook zonder uurwerk, in de tijd kunnen oriënteren.

Naarmate een samenleving complexer wordt, en de maatschappelijke functiedeling verder toeneemt, groeit de behoefte om de tijdmeting te verfijnen en nader op elkaar af te stemmen (Zerubavel 1981, 1985). Processen van ruimtelijke schaalvergroting hebben hierin een belangrijke rol gespeeld. Schaalvergroting heeft ertoe bijgedragen dat lokale tijdsindelingen en tijdsmetingen vervangen werden door regionale indelingen, welke op hun beurt werden geslactofferd voor nationale indelingen. In Nederland heeft het bijvoorbeeld nog tot 1909 geduurd voordat er sprake was één nationale tijd (Knippenberg en De Pater 1988). Naderhand is het proces van schaalvergroting nog weer verder voortgeschreden. Inmiddels is 'the sky the limit', en staan mensen op wereldschaal met elkaar in contact. Ook zonder dat dit betekent dat iedereen zijn dagindeling afstemt op de openingstijd van Wall Street, impliceert dit dat men op steeds grotere schaal van elkaars handelen afhankelijk raakt. In die situatie van almaar uitdijende afhankelijkheidsrelaties volstaat het niet meer om, bij de reservering van een squashbaan of voor controle bij de tandarts, af te spreken als 'de zon zijn hoogste punt heeft bereikt'. De onderlinge verwevenheid van grote groepen burgers via een breed scala aan zeer specifieke, strak geplande activiteiten vereist heldere afspraken en eenduidige communicatiemiddelen. Een belangrijke constante in de geschiedenis van de mens is dan ook het losweken van tijdsindelingen van hun biologische oorsprong (Sorokin 1943, Elias 1985). Het belangrijkste sociale ritme, de weekindeling, kent geen evidente biologische pendant. Er is geen biologische reden om de week in 7 dagen op te delen of, zoals ten tijde van de Franse en Russische revoluties, in 10 respectievelijk 5 dagen (De Korte et al. 1997). Ook voor de opdeling van de dag in 24 even lange uren, van het uur in 60 minuten en van de minuut in 60 seconden, geldt dat daar geen andere reden voor is dan dat dit nu eenmaal de ooit afgesproken conventie is. Bij andere ritmes is de biologische oorsprong nog wel duidelijk herkenbaar, zoals bij maand- en jaarritmes. Ook bij de maand en het jaar geldt echter dat het verstrijken van de tijd is vastgelegd in eenheden die zijn losgekoppeld van hun biologische oorsprong (de maand in plaats van de maancyclus, en het (school)jaar in plaats van de seizoenen).

Conflicterende ritmes

De functie van een ritme is om de tijd te ordenen, planbaar en voorspelbaar te maken, en daarmee om sociale interacties te bewerkstelligen. Ritmes dienen daarmee een duidelijk maatschappelijk belang, en vormen een belangrijke schakel in de totstandkoming van sociale cohesie, van de vorming van identiteiten (op wat voor niveau dan ook).

Er is echter een lange, sociologische traditie die stelt dat het feit dat een praktijk of instituut een maatschappelijke functie vervult, nog niet betekent dat er geen onenigheid kan bestaan over de waarde van die functie, en de manier waarop die functie wordt vervuld. Collectieve ritmes zijn per definitie geen individuele aangelegenheden. Eenmaal ingesteld, opgelegd of historisch gegroeid, bepaalt een ritme in belangrijke mate mee hoe men de tijd gebruikt. Dat het aantal vrijheidsgraden om van een ritme af te wijken verschilt naar tijd en plaats, doet niets af aan het principe dat een ritme structurerend werkt, ook als men daar niet van is gediend.

Dat men niet altijd van een ritme gediend hoeft te zijn, is allerm minst verwonderlijk. De meeste mensen hanteren zo hun eigen vaste ritmes en routines om de dag en de week door te komen, zelfs op vakantie (zie voor het laatste, Bargeman 2001). Die persoonlijke ritmes hoeven nooit helemaal overeen te komen met de ritmes van de praktijken waar men aan deelneemt. Binnen die praktijken zijn er vervolgens ritmes op heel verschillende niveaus, van heel kleine niveaus als het sportteam of de klaverjasavond met de burens, tot grotere niveaus als het najaarsoverleg, de nationale Koninginnedag of de mondiale Olympische Spelen. Al deze grotere en kleinere ritmes moeten op elkaar worden afgestemd. Veelal gaat dat ongemerkt. Helemaal zonder slag of stoot gaat dat echter zelden. Van oudsher twisten werkgevers en werknemers om arbeidsritmes, leerlingen en leraren over school- en klasseritmes, gezinsleden om huiselijke ritmes, burens en passanten om het ritme in de straat. Iedereen die wel eens naar een van de mediterrane landen is afgereisd, die naast een studentenhuis of uitgaanscentrum heeft gewoond, die pas een kind heeft gekregen, die nieuwe burens heeft gekregen of een nieuwe partner en schoonfamilie, die een kind heeft zien opgroeien tot stappende puber, die een hulpbehoevende doodzieke verwante moest verzorgen, weet dat er afwijkende ritmes bestaan en dat die afwijkingen een bron van ergernis en irritatie kunnen vormen. De precieze vormgeving van ritmes, en de mate waarin men geacht wordt om zich daaraan te houden, vormen een niet aflatende maatschappelijke bron van strijd (De Korte et al. 1997).

Ritmes kunnen echter nog om andere redenen met elkaar botsen. De westerse, 'moderne' omgang met tijd wordt gekenmerkt door rationalisering. De geschiedenis van de moderne tijd laat zich typeren als een vrijwel constante zoektocht naar een steeds efficiënter gebruik van de tijd. Deze zoektocht, ooit gekenschetst als het 'westers tijdsyndroom' (Winnubst 1975), is er mede verantwoordelijk voor dat tal van tijds marges die in de samenleving waren ingebouwd, ver-

dwenen zijn of op de nominatie staan om te verdwijnen. Activiteiten worden strakker dan voorheen gepland, ieder stukje verloren tijd tussen twee afspraken in - de 'tussentijd' zoals Korver (2002) dat noemt - wordt zoveel mogelijk opgevuld. De agenda slibt dicht, en laat steeds minder ruimte voor onverwachte gebeurtenissen of vertragingen. Vaak gebeurt dat expliciet, zoals bij bedrijven die hun arbeidsproces 'stroomlijnen' of overstappen naar 'just-in-time' productieprocessen. Soms ook gebeurt het impliciet, sluipenderwijs. Drukbezette burgers scannen alleen nog krantenkoppen, spoelen nuttelose passages door op hun video, gaan van werk direct door naar de winkel, sportvereniging of kinderopvang, en bestellen vanuit de trein alvast een 'Speedy pizza'. Huisvrouwen die gaan werken constateren dat hun arbeidsritme botst met de ritmes van hun schoolgaande kinderen. Huisgenoten ontdekken dat met de arbeidsdeelname van hun vrouw en moeder een belangrijke reservoir aan tijd voor het gezin wegvalt (Elchardus 1996). Met het wegvallen van het ruime en plooibare tijdsbudget van de huisvrouw vervalt een handige buffer tussen de ritmes van scholen, verenigingen, familie- en buurtrelaties.

Ritmes van verschillende duur

Ritmes zijn er niet alleen op verschillende niveaus, ritmes variëren ook naar gelang de tijdshorizon waar ze op betrekking hebben, van heel korte ritmes (zoals de hartslag) tot heel lange (zoals de indeling van de levensloop). Het belang van die diverse ritmes voor de ordening van de tijd varieert. Voor de kortste ritmes geldt dat deze weinig bepalend zijn voor de inrichting van het maatschappelijke verkeer. Pas wanneer we gaan praten over het dag-/nachtritme is dat het geval. De resterende ritmes kunnen als volgt worden ingedeeld:

- dag-/nachtritme
- weekritme
- maandritme
- jaarritme
- indeling van de levensloop
- *longue durée*

Voor het laatstgenoemde niveau, de '*longue durée*' van het voortbestaan van de mens en andere levende wezens, geldt dat de problematiek van tijdsordening er feitelijk een is van het milieu. De wijze waarop tijd wordt toegedeeld aan verschillende activiteiten, en de uitkomst daarvan in een allocatie van tijd en energie, is in meerdere dan wel mindere mate bedreigend voor het voortbestaan van mens en dier (Schor 1991, Adam 1995, Aarts 2001). Op deze problematiek zal hier niet nader worden ingegaan.

De indeling van de menselijke levensloop is een belangrijke in ons dagelijkse bestaan. Ons dagelijkse handelen is ingekaderd in de levensfase waarin we ons be-

vinden. Afhankelijk van leeftijd (en sekse) bevinden we ons door de week overdag op de crèche, op school, aan het werk, of thuis. Met individualisering, de uitvinding van de pil en de emancipatie van de vrouw zijn de vrijheidsgraden bij de inrichting van de levensloop belangrijk toegenomen. Die toegenomen keuzevrijheid wil echter nog niet zeggen dat de ordening van de tijd over de levensloop nu soepeler verloopt dan vroeger. Eerder is het tegendeel het geval. Met het uitstellen van het moment van kinderen krijgen en de entree op de arbeidsmarkt, en met de vervroeging van de uittrede uit de arbeidsmarkt (de VUT), lijkt de tijd steeds slechter over de levensloop verdeeld. Het samenkomen van allerlei verplichtingen in een specifieke levensfase - grofweg de periode 30-49 jaar - heeft bijgedragen aan de totstandkoming van een 'spitsuur in het leven' (Knulst en Van Beek 1990). Een betere ordening van tijd over de levensloop zou impliceren dat er soepeler overgangen komen tussen de verschillende maatschappelijke praktijken en de verschillende levensfasen, en dat nagedacht wordt over de sequentie, de volgorde waarin deze fasen elkaar opvolgen. Voorstellen tot vergroting van de zeggenschap van burgers over hun levensloop circuleerden al langer (vgl. Beckers 1988, 1994), maar zijn recent nieuw leven ingeblazen in gedachtevorming over spreiding van vooral arbeid over de levensloop (Nyfer 2001, SER 2001, SZW 2002). Concrete maatregelen zijn er vooralsnog echter niet genomen, redenen waarom dit ordeningsniveau hier buiten beschouwing blijft.

Het jaarritme verwijst naar de situering van praktijken in het jaar. Vooral van belang hier is de spreiding van vakantieperiodes over het jaar. Dat het hier heel concrete pijnpunten betreft, wordt ieder jaar weer duidelijk uit ingezonden brieven naar aanleiding van de vakantiespreiding. Waar deze aan de ene kant moet bijdragen aan het vakantieplezier door spreiding van het vakantieverkeer en daarmee de vakantiedrukke, vormt ze aan de andere kant een bron van ergernis, omdat vakantiegenoten in verschillende delen van het land niet tegelijk vrij zijn. In een notendop treft men hierin de problematiek van de tijdsordering aan: tijdsordering is een kwestie van het arrangeren van ontmoetingen (Elchardus 1996). Een teveel aan ontmoetingen ergert, een tekort evenzeer. Behalve met de vakantiespreiding heeft het jaarritme ook te doen met de individuele zeggenschap over de opname van vakantiedagen en met de afstemming van vakantiedagen tussen gezinsgenoten, tussen collega's en tussen leveranciers en afnemers (de 'bouwvak'). Een betrekkelijk nieuw, of althans nieuw ontdekt fenomeen betreft de spreiding van arbeidstijd over het jaar ('annualisatie').

Blijven over het maandritme, het weekritme en het dag-/nachtritme. Van deze drie ritmes is het maandritme het minst van belang. Weliswaar zijn er een groot aantal zaken die op maandelijks basis worden geregeld (zoals de salarisbetaling), maar de belangrijkste sociale praktijken zijn op week- en dagbasis georganiseerd. Arbeidstijd wordt doorgaans in uren per week en per dag vastgesteld, schooltijden idem dito. Ook roosters, naast die van arbeid en school bijvoorbeeld die van radio en televisie, of van de detailhandel, zijn eerder gebaseerd op week- en tegenwoordig ook dagritmes dan op maandritmes.

Naar een nieuwe afbakening

In dit rapport zal, waar verwezen wordt naar tijdsordening, steeds bedoeld worden op de verdeling van activiteiten over de dag, de week, de maand en het jaar. Zoals gezegd nemen dag-, week- en jaarritmes hierin de belangrijkste plaatsen in. Tijdsordening verwijst dan naar de onderlinge samenhang in de organisatie van praktijken in de dag, de week, de maand en het jaar.

In enge zin heeft tijdsordening betrekking op de timing van activiteiten: de seizoenen, dagen en tijdstippen waarop activiteiten plaatsvinden, zoals begin- en eindtijden van werk, van school, van kinderopvang, vakanties et cetera. Het is deze 'chronologie' van de tijd die aangeeft hoe activiteiten door de tijd zijn geordend: wat komt voor wat, en wat wordt waardoor opgevolgd?

Onlosmakelijk hiermee verbonden is echter de thematiek van de tijdsduur van de diverse praktijken, de 'chronometrie' van de tijd: hoe lang zijn voorzieningen geopend, hoeveel tijd wordt besteed aan arbeid, onderwijs et cetera? In zijn proefschrift laat Raaijmakers (1997) bijvoorbeeld zien hoe de behoefte aan ruimere openingstijden negatief beïnvloed wordt door de lengte van de arbeidstijd: personen met een vierdaagse werkweek hebben minder behoefte aan ruimere openingstijden dan personen met een vijfdaagse werkweek. Vandaar dat tijdsordening in ruime zin ook verwijst naar zaken als de lengte van de arbeidstijd, de mate waarin mannen en vrouwen betrokken zijn bij huishouden en zorg, het aantal dagen dat kinderopvang beschikbaar is et cetera. Trouw aan de definitie van tijdsordening als een vraagstuk van coördinatie van activiteiten, betreft het hier echter pas tijdsordeningsvraagstukken in zoverre ze bezien worden in onderlinge relatie met andere praktijken. Het gaat dus niet om de arbeidsduur an sich, of om de schooltijden an sich, maar om de onderlinge relatie tussen beide en de wijze waarop de schooltijden mee veranderen met ontwikkelingen in de arbeidstijden en vice versa. Ten aanzien van de mate waarin de huidige temporele organisatie van de ene praktijk in overeenstemming is met ontwikkelingen in een andere praktijk, geldt dat het vooral aan de betreffende onderzoeker is om hier een oordeel over te vellen. Aan het datamateriaal zelf, de feitelijke chronologie en chronometrie van een praktijk, kan een dergelijke conclusie niet worden ontleend.

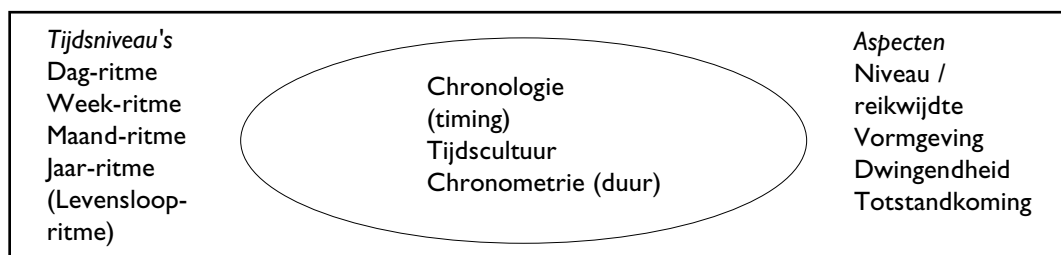
In ruimere zin verwijst tijdsordening tot slot ook naar de wijze waarop in een samenleving met tijd wordt omgegaan: hoe kijkt men tegen tijd aan, hoeveel belang hecht men aan punctualiteit, hoe verfijnd is de tijdmeting, hoeveel waarde hecht men aan een efficiënt gebruik van de tijd, hoe belangrijk vindt men het om de eigen tijd te kunnen indelen? Kortom, het gaat om de cultuur van de tijd, of de tijds cultuur. Historische en cross-culturele studies hebben aangetoond dat de omgang met tijd verschilt van cultuur tot cultuur (Landes 1983, Levine 1997). Iedere cultuur vraagt om andere eigenschappen en vaardigheden, om een andere omgang met tijd. In de vroegmoderne tijd waren klokkijken en het afstemmen van activiteiten op de klok vaardigheden die - vaak met harde hand - moesten worden aangeleerd (Thompson 1967). Algemeen bestaat de indruk dat met individualisering en een decentralisering van de tijdsordening, individuele tijds-

soevereiniteit voor mensen steeds belangrijker wordt (Knulst 1984, Beckers 1988). In een geïndividualiseerde en geflexibiliseerde tijdsordening wordt ieder individu zijn eigen 'time-manager' (Beck 1986). Het wegvallen van een gedeelde tijdsordening betekent echter ook dat activiteiten nadrukkelijker dan voorheen moeten worden gepland. Dit plannen en bijstellen van afspraken kost op zichzelf weer tijd - Raaijmakers (2002) noemt dat met een mooi woord 'frictietijd' - tijd die ten koste gaat van de activiteit zelf. De noodzaak om zelf vorm te geven aan de tijd vergt daarbij een andere houding jegens tijd en zekere vaardigheden in de omgang met tijd en de daarbij behorende hulpmiddelen (klokken, kalenders, agenda's, roosters, organizers). De kunst om klok te kijken en punctueel te zijn wordt daarbij geleidelijk vervangen door het vermogen om te plannen, te roosteren en meer in het algemeen soepel met de tijd om te gaan (Elchardus en Heyvaert 1991). Een groter aantal vrijheidsgraden in de vormgeving van de tijd impliceert daarnaast dat zich in de (aloude) strijd om tijd een nieuwe arena aandient, die van de zeggenschap over tijd (De Korte et al. 1997, Tijdens 1998, Hogenhuis, Van der Panne en Hoekstra 2001). Empirisch onderzoek wijst uit dat zeggenschap en inspraak ertoe kunnen bijdragen dat flexibele arbeidstijden de organisatie van een bevredigend sociaal en privé-leven niet in de weg staan (De Lange 1983, Van Limborgh 1996, Breedveld 1999).

Samengevat kan tijdsordening het best opgevat worden als een gelaagd begrip (zie het schema in figuur 2.1). In het hart daarvan staat de chronologie van activiteiten, ofwel de timing/organisatie van praktijken in de tijd (dag, week, maand, jaar). In bredere zin verwijst tijdsordening voorts naar de allocatie van tijd over verschillende activiteiten, naar de hoeveelheid tijd die met activiteiten is gemeoid (de chronometrie). Zowel de timing als de duur van activiteiten maakt daarbij onderdeel uit van een bredere tijds cultuur. Tijdsordening verwijst vervolgens naar de onderlinge samenhang tussen timing en duur van sociale praktijken, en de specifieke tijds cultuur waarin deze zijn ingebed. Vragen die men ten aanzien van de tijdsordening kan stellen betreffen die over:

- het relevante niveau of de reikwijdte (lokaal, nationaal, internationaal);
- de vormgeving ervan (de feitelijke chronometrie/-logie, wie doet wat wanneer);
- de dwingendheid ervan (de mogelijkheid om van ritmes af te wijken, de mat van individuele zeggenschap); en
- de wijze van totstandkoming en instandhouding (via wetten of anderszins).

Figuur 2.1: schematische weergave van de tijdsordening

3

De tijdsordening in kaart gebracht

Als de tijdsordening grotendeels nog als een onontgonnen terrein geldt, dan vormt het in kaart brengen van die orde de eerste stap in het ontginnen van dat terrein. Het beschrijven van de tijdsordening is echter een schier onmogelijke opgave (Elchardus 1996). In de samenleving zijn een onmetelijk aantal praktijken te onderscheiden, alle met hun eigen ritmes en dagindelingen. Het in kaart brengen van al die kleinere en grotere tijdsordeningen vormt monnikenwerk, dat als grootste risico met zich meedraagt achterhaald te zijn nog voordat het werk geklaard is.

Een zinvolle schets van de tijdsordening ontkomt daarom niet aan een zekere mate van selectiviteit, abstractie en ordening. Niet alles kan in kaart worden gebracht. Wat in kaart kan worden gebracht betreft doorgaans hoofdlijnen, de belangrijkste ritmes en routines. Voor het hanteerbaar maken van de informatie verdient het verder aanbeveling om, niettegenstaande het feit dat het bij de tijdsordening primair gaat om de samenhang tussen verschillende praktijken, de aanwezige informatie over de tijdsordening op te knippen en te rubriceren. Als hulpmiddel in het ordenen van de informatie is gebruik gemaakt van het schema in tabel 3.1:

Tabel 3.1 Onderscheiden beleidsterreinen en invalshoeken bij beschrijving van de tijdsordening

Arbeid (hst. 4)	Onderwijs en opvang (hst. 5)	Verkeer en vervoer (hst. 6)	Diensten (hst. 7 en 8)	Private tijd: eten en slapen, huishouden, vrijetijd (hst.9)
Beleid				
Aanbod				
Vraag / individu				

In totaal zijn vijf maatschappelijke velden onderscheiden: arbeid, opvang en onderwijs, verkeer en vervoer, diensten, en huishouden/vrije tijd. 'Opvang en onderwijs' verwijst naar het brede scala van voorzieningen in en om scholen en opvang van kinderen. 'Diensten' verwijst naar de openingstijden van verschillende

publieke en private dienstverleners, van gemeentehuizen en zorginstellingen tot en met recreatieve dienstverleners. Onder 'vrije tijd' werden ook gerekend zaken als eten en slapen, en het bredere thema van de 'tijdscultuur'. De scheidslijnen van deze velden zijn niet op voorhand evident. Ook in de niet-arbeidsvelden wordt gewerkt, en bij het huishouden en de vrije tijd worden verplaatsingen gemaakt en wordt gebruik gemaakt van diensten. In grote lijnen vormen de vijf onderscheiden velden echter bestaande beleidsmatige of inhoudelijke clusters, weerspiegeld in het feit dat voor het betreffende veld één ministerie verantwoordelijk is (SZW bij arbeid, V&W bij verkeer en vervoer), en soms twee (OC&W en VWS bij onderwijs¹).

Bij ieder veld zijn drie niveaus onderscheiden: beleid, aanbod en vraag. Beleid verwijst naar het geheel aan regels en wetten dat op een veld van toepassing is, aanbod naar het geheel aan instellingen en organisaties in een veld (openings-tijden), en vraag naar het gedrag, de meningen, houdingen en voorkeuren van individuen (burgers, consumenten, werknemers, gebruikers). Het eerste niveau, dat van het beleid, geldt daarbij als het meest abstracte niveau. Beleidsmaatregelen bieden mogelijkheden voor aanbieders van diensten en voorzieningen, bijvoorbeeld om openingstijden aan te passen, en zijn daarmee een belangrijke schakel in het in stand houden en aanpassen van de bestaande tijdsordening (zie figuur 2.1). In veel gevallen is het vervolgens aan de aanbieders om te besluiten om daar al dan niet gebruik van te maken, en van individuen om hun gedrag aan te passen aan het veranderende aanbod.

Werkwijze

Doel van de studie is primair om in kaart te brengen wat er momenteel aan informatie bekend is over de onderscheiden aspecten van de tijdsordening: welk onderzoek is verricht, door welke partijen, met welk doel en met welke methoden? Aldus wordt een 'atlas van het tijdsordeningsonderzoek' verkregen, welke als basis zou kunnen dienen voor een monitor tijdsordening.

Als secundair doel van de studie is vervolgens geformuleerd om (in het kort) in te gaan op wat er uit dit onderzoek bekend is over de ordening van de tijd in Nederland: wat leren de verschillende onderzoeken ons over de ontwikkelingen in de diverse ritmes en tijdsculturen van de Nederlandse samenleving? Het was daarbij niet de intentie om uitputtend te zijn en de tijdsordening in al haar details te beschrijven. Eerder was het de bedoeling om een staalkaart te bieden van wat er in het huidige onderzoek naar voren komt over ontwikkelingen in de tijdsordening. Voor de 'atlas van het tijdsordeningsonderzoek' is, in de herfst van 2001, geïnventariseerd wat er in Nederland aan onderzoek plaatsvindt dat interessant kan zijn voor het terrein van de tijdsordening. Waar nodig is bij verschillende onderzoeks- en beleidsinstanties - telefonisch, per e-mail en deels ook schriftelijk

¹ Hiermee is nog niet gezegd dat deze ministeriële taakafbakening ook bevredigend wordt geacht. Vooral het onderscheid onderwijs opvang (OC&W-VWS) lijkt in toenemende mate kunstmatig.

- navraag gedaan over door hen verricht onderzoek. Het onderzoek heeft zich daarbij geconcentreerd op onderzoeken waaruit trends en ontwikkelingen in de tijd konden worden afgelezen. Onderzoek dus dat herhaald is of wordt. Op enkele plaatsen zal ook melding worden gemaakt van eenmalig verricht, ad hoc-onderzoek, maar naar dit type onderzoek is niet specifiek gezocht. Veel van dit onderzoek is dan ook niet in het onderhavige rapport betrokken. Tot slot heeft het onderzoek zich geconcentreerd onder onderzoeks- en beleidsinstanties op nationaal niveau. Lokale studies of studies van marktpartijen (de NS, nuts- en telecombedrijven) zijn, uitzonderingen daargelaten, buiten beschouwing gelaten². Voor het tweede doel van de studie - een beschrijving van de ontwikkelingen in de ordening van de tijd - is in eerste instantie geput uit de publicaties over de diverse onderzoeken. Voor het onderzoek zijn geen nieuwe statistische analyses uitgevoerd. In aanvulling op het aldus verzamelde materiaal zijn echter - eveneens in de loop van 2001 - 24 koepelorganisaties benaderd met de vraag hoe het in hun sector met de openingstijden is gesteld. Verder is een eerder door het SCP uitgevoerde case-studie naar de openingstijden van diensten gerepliceerd. In 1980 is door de toenmalige SCP-onderzoeker Wim Knulst een inventarisatie gemaakt van de openingstijden in 'een middelgrote stad in het westen van het land' (Knulst en Schoonderwoerd 1983). Op basis van een confrontatie van de uitkomsten van deze analyse met de uitkomsten uit het Tijdsbestedingsonderzoek uit 1980 kon worden geconstateerd dat werkenden begin jaren tachtig 10 tot 15% kans hadden om op een normale werkdag een voorziening open aan te treffen' (ibid). Herhaling van deze case-studie werd gezien als een van de schaarse mogelijkheden om langetermijnontwikkelingen in de 'chronologie' van diensten wetenschappelijk in kaart te brengen.

Rapportage

Op basis van de aldus verkregen informatie wordt in de hoofdstukken 4-9 voor ieder veld weergegeven wat de ontwikkelingen zijn geweest in de tijdsordening. In aanvulling hierop is in bijlage 1 een uitgebreidere beschrijving van de diverse geraadpleegde langlopende onderzoeken opgenomen (bij de betreffende onderzoeken is, wanneer deze voor het eerst worden genoemd, in de tekst een sterretje (*) geplaatst). In bijlage 2 is een lijst opgenomen van de koepelorganisaties die voor het onderzoek zijn gecontacteerd.

Bij de beschrijving van de ontwikkelingen in de tijdsordening in de vijf onderscheiden velden kan in theorie steeds zowel de situatie aan de vraag-/consumenten-/gebruikerszijde worden beschreven, als de ontwikkelingen in de aanbods- zijde en het beleid. Het spreekt echter voor zich dat niet iedere cel in deze 3*5

² Verondersteld mag worden dat organisaties als Ahold (gebruik openingstijden), KPN en andere telecomaانبieders (spreiding telefoonverkeer over de tijd), verschillende nutsbedrijven (spreiding gebruik van water en energie door de tijd) en de diverse openbare vervoerders (NS, Connexion) over gedetailleerde informatie beschikken ten aanzien van deeltkwesities van tijdsordening. Deze mogelijkheden zijn hier niet benut. Ook andere administraties bieden indirect inzichten in de ordening van de tijd. Denk hiervoor aan personeelsadministraties (opname vakantiedagen), ziekenhuisadministraties (ongevallen) politiedossiers (delicten). De mogelijkheden om dergelijke administratieve bronnen in te zetten voor het onderzoek naar de tijdsordening verdienen nadere studie.

tabel kan worden gevuld. Voor sommige cellen ontbreekt de relevante informatie, voor andere cellen geldt dat deze logischerwijs niet kunnen worden gevuld (zoals het aanbod van slaap- of huishoudtijd). Van het beleid is alleen het (recente) beleid voorzover relevant voor de tijdsordening vermeld. Wat betreft het schaalniveau is alleen gekeken naar het nationale niveau. Lokale ritmes zijn buiten beschouwing gelaten, verschillen tussen diverse bevolkingsgroepen grotendeels ook. Wel zal waar mogelijk kort worden ingegaan op de positionering van Nederland in Europees perspectief.

Bij het arbeidsveld (hoofdstuk 4) zal bij de individu- of werknemerszijde worden ingegaan op de organisatie van het werk in de tijd: op wat voor dagen en tijdstippen wordt er gewerkt, en voor hoe lang? Naast de aandacht voor de feitelijke arbeidstijden is er ook aandacht voor de zeggenschap die werkenden over hun arbeidstijd hebben, alsmede voor de mogelijkheid om thuis te werken. De aanbodszijde van arbeid zal niet worden beschreven. Reden hiervoor is dat, in-dachtig de vrije arbeidsrelatie tussen werkgever en werknemer, de ontwikkelingen in de temporele ordening van de arbeid zich beter laten beschrijven aan de hand van de feitelijk gerealiseerde arbeidstijden dan aan de hand van de papieren werkelijkheid van de vraag naar arbeid bij werkgevers.

Bij 'opvang en onderwijs' (hoofdstuk 5) gaat de aandacht vooral uit naar de lestijden van scholen in het primair onderwijs en verder naar de diverse vormen van kinder- en naschoolse opvang. Gegeven het feit dat schooltijden klassikaal worden voorgeschreven, en individuele scholieren hierin weinig tot geen keuze hebben, zal de beschrijving van de temporele ordening van het primaire schoolwezen vanuit het aanbod plaatsvinden.

Ten aanzien van het 'verkeer en vervoer' (hoofdstuk 6) zal vooral worden gekeken naar de spreiding hiervan over de dag en de week, alsmede naar de intensiteit van het wegverkeer (de filevorming).

Met 'diensten' (hoofdstukken 7 en 8) wordt bedoeld op het geheel van diensten waar burgers en instellingen in hun dagelijks bestaan gebruik van maken (met uitzondering van opvang en onderwijs, die apart worden beschreven). Naast de detailhandel gaat het hierbij om de medische sector (ziekenhuis, paramedische beroepen), de financiële sector (banken, verzekeraars), de bestuurlijke sector (gemeente, nutsbedrijven), en de vrijetijdssector (sport en recreatie, kunst, uitgaan, horeca, toerisme). In hoofdstuk 7 wordt daarbij verslag gedaan van de secundaire analyses en van de informatie die afkomstig was van koepelorganisaties; in hoofdstuk 8 staat de replicatie van de case-studie uit 1980 centraal..

'Huishouden en vrije tijd' (hoofdstuk 9) staan voor de temporele ordening van het privé-leven. Bij huishouden en zorg gaat het om de verdeling en organisatie van huishoudelijke taken, bij vrije tijd om het na arbeid, onderwijs en huishoudelijke taken resterende tijdbudget (in kwantiteit en timing). Uit de aard van de zaak gaat het hierbij om een beschrijving aan de individuzijde van de tijdsordening en niet om een beschrijving van het aanbod.

4

Arbeid

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het onderzoek naar de tijdsordening op het terrein van de arbeid. Enerzijds zal dit geschieden aan de hand van ontwikkelingen in het gevoerde beleid; anderzijds aan de hand van de kant van de vraag, ofwel de werkende (zie tabel 3.1 in hoofdstuk 3). De aanbods zijde, het aanbod van arbeidstijden, wordt niet expliciet besproken. Eerst wordt stilgestaan bij de ontwikkelingen in het (overheids)beleid inzake arbeidstijden (§ 4.1). Vervolgens wordt een korte beschrijving gegeven van het relevante arbeidsonderzoek (§ 4.2). Aanvullend wordt meer inhoudelijk ingegaan op de lengte van de arbeidstijd ('chronometrie'; § 4.3), de ordening van arbeid ('chronologie') over de dag en de week (§ 4.4) en het jaar (§ 4.5), de zeggenschap die werkenden over hun arbeidstijd hebben (§ 4.6), en tot slot de mogelijkheid om thuis te werken (§ 4.7). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting (§ 4.8).

4.1 Beleid

Zonder overdrijven kan gesteld worden dat er de afgelopen jaren sprake is geweest van een intensivering van het beleid inzake arbeidstijden. Het startpunt van die intensivering wordt gevormd door de Arbeidstijdenwet van 1995/1996 (Staatsblad 1995/598, wet van 23-11-1995, per 1-1-1996 gefaseerd in werking getreden). De Arbeidstijdenwet geldt als de vervanger van de Arbeidswet uit 1919 (de 'acht-urenwet'). In de Arbeidstijdenwet treedt de overheid ten dele terug uit de arena van de arbeidstijden. Kenmerkende elementen van de Arbeidstijdenwet zijn:

- Een stelsel van dubbele normen, met standaard- en overlegnormen. De strengere standaardnormen treden pas in werking indien sociale partners er in onderling overleg niet uitkomen;
- Vervanging van een wekelijkse werkduur door een gemiddelde werkduur over een termijn van meerdere weken;
- Het uitroepen van de zaterdag tot gewone werkdag (voorheen na 13.00 uur gerekend tot vrije dag in de meeste sectoren);
- Ruimere mogelijkheden tot zondagswerk. Uitgangspunt in de wet blijft echter dat er op zondag geen arbeid wordt verricht;
- Het loslaten van werktijdbegrenzings (waren, voor de meeste sectoren, 07.00 en 18.00 uur);
- Vervanging van de noodzaak tot het aanvragen van een vergunning voor nacht-arbeid door vaststelling van voorwaarden waaronder nachtwerk mag worden verricht;

- Opname van de clausule dat de wet mede tot doel heeft de “bevordering van de combinatie van arbeid en zorgtaken, alsmede andere verantwoordelijkheden buiten de arbeid”.

De werking van de Arbeidstijdenwet is in 2000 uitgebreid geëvalueerd door een consortium onder leiding van Regioplan (Mevisen et al. 2001). De onderzoekers toonden zich op onderdelen kritisch over de wet. Werknemers bleken onvoldoende op de hoogte van hun mogelijkheden. Op onderdelen van de wet (vooral: flexibilisering versus combinatie werk-privé) bleek de wet tegenstrijdig.

Eveneens in de jaren negentig zijn verschillende wetten in de maak geweest die betrekking hadden op het opnemen van verlof (Wet op het ouderschapsverlof, Wet financiering loopbaanonderbreking). Recent zijn deze wetten opgenomen in de nieuwe Wet arbeid en zorg (Staatsblad 2001/567-569, wet van 16-11-2001, in werking 1-12-2001). Doel van de wet is om “te bevorderen dat blijvende arbeidsparticipatie aantrekkelijker wordt dan uittreden”. Tot de meer opmerkelijke punten behoren:

- betaald kraamverlof voor vaders voor 2 dagen;
- betaald calamiteitenverlof (duur naar ‘billijkheid’);
- adoptieverlof;
- ortdurend zorgverlof van ten hoogste ‘tweemaal de wekelijkse arbeidsduur’ (gedurende 12 maanden) met 70% loondoorbetaling;
- flexibel op te nemen ouderschapsverlof tot 8 jaar na de geboorte van het kind (doorbetaling is kwestie van sociale partners);
- mogelijkheid om voor meer dan een derde van de arbeidsduur het werk, met behoud van een (niet al te hoge) uitkering, te onderbreken en later weer terug te keren.

In de Wet arbeid en zorg is ook een hoofdstuk gereserveerd voor de al bestaande Wet aanpassing arbeidsduur (WAA, Staatsblad 2000/114, 115, wet van 19-2-2000, in werking 1-7-2000). De WAA biedt werknemers van organisaties met ten minste 10 werknemers de mogelijkheid om een verzoek in te dienen voor (structurele) aanpassing van de arbeidsduur. Werkgevers kunnen dit verzoek weigeren indien zich “zwaarwegende bedrijfs- of dienstbelangen” voordoen. Hiertoe worden onder andere gerekend herbezetting van uren (bij minder werken) en onvoldoende financiën of formatie (bij meer werken).

In voorbereiding is nog een wijziging van de Arbeidstijdenwet ter verruiming van zeggenschap van werknemers over arbeidstijden (wet-Bussemaker en Van Dijke, kamerstuk 27.224). De wet is inmiddels aangenomen door de Tweede Kamer maar ligt (per 4/3/2002) nog ter behandeling bij de Eerste Kamer. Doel van het wetsvoorstel is om, in aanvulling op hetgeen de Arbeidstijdenwet hierover stelt, werknemers individueel meer zeggenschap te geven over hun arbeidstijd door

van werkgevers te verlangen dat deze het werk “in een bestendig en regelmatig patroon” organiseren en werknemers individueel instemmingsrecht te geven bij arbeid op zondag.

Samengevat kan worden gesteld dat er de afgelopen jaren veel beleid is ontwikkeld om arbeidstijden gevarieerder en flexibeler te maken (zie ook Tijdens 1998, Wetzels en Tijdens 2001). Afwijken van bestaande standaarden en arbeidsritmes zou zo gemakkelijker worden. Uit diverse voorstellen klinkt hoop door dat vooral werknemers van deze ontwikkelingen profiteren, althans in termen van zeggenschap over tijd. Desondanks suggereren de evaluatie van de Arbeidstijdenwet, de voorwaarden waaronder werkgevers verzoeken om aanpassing in de arbeidsduur mogen weigeren en met name ook het wetsvoorstel van Bussemaker en Dijke, dat werkgevers in de ordening van de arbeidstijd vooralsnog de overhand houden.

4.2 Arbeidsonderzoek

In de Nederlandse samenleving wordt beduidend meer tijd besteed aan eten en slapen en aan vrije tijd dan aan betaalde arbeid. Gemiddeld besteedden Nederlanders in 2000 19 uur aan betaalde arbeid, tegen 77 uur aan persoonlijke verzorging en 45 uur aan vrije tijd (Breedveld en Van den Broek 2001). Nederlanders besteedden ongeveer evenveel tijd aan betaalde arbeid als aan huishouden en zorg (ook 19 uur per week). Alleen aan onderwijs werd beduidend minder tijd besteed (5,5 uur per week).

Betaalde arbeid is dus niet de omvangrijkste tijdsbesteding. Desondanks neemt betaalde arbeid wel een centrale rol in in de westerse samenleving. Dit heeft uiteraard alles te maken met de betekenis van betaalde arbeid voor de formele economie, en de centrale plaats van de formele economie in de maatschappelijke distributie van goederen, diensten en inkomens.

In onderzoekstermen heeft deze centrale positie zich vertaald in een groot aantal onderzoeken waarin vragen over arbeidsaangelegenheden worden gesteld. Van oudsher kent het CBS de jaarlijkse Arbeidskrachtentelling, later omgedoopt tot Enquête Beroepsbevolking (EBB*). De EBB is een van de grootste nationale onderzoeken (meer dan 100.000 respondenten) en is in hoge mate ook in Europees verband geharmoniseerd. Verder verzamelt het CBS gegevens bij bedrijven, bijvoorbeeld via de Enquête Werkgelegenheid en Lonen (EWL). Een andere langlopende reeks van arbeidsonderzoeken betreffen de onderzoeken van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek OSA. Sinds 1988 doet dit bureau iedere twee jaar een panelonderzoek onder werkenden (Arbeidsaanbodpanel (AAP*), onder 4.000-5.000 panelleden), en onder organisaties (Arbeidsvraagpanel (AVP*), onder 2.700 arbeidsorganisaties van ten minste 5 werknemers). In beide onderzoeken worden bij iedere editie van het onderzoek steeds dezelfde vragen gesteld, waarvan vele ook over ontwikkelingen in de arbeidstijden (duur, timing, arbeidstempo, zeggenschap, combinatie met zorg)

gaan. Recent heeft ook TNO Arbeid een eigen tweejaarlijkse arbeidsmonitor opgezet, TNO Arbeidssituatie Survey of TAS* genaamd (TNO Arbeid 2001). TAS is in 2000 voor het eerst gehouden onder 4.300 werkenden. Het onderzoek bevat vooral vragen over de beleving van arbeid en arbeidsomstandigheden, en focust minder op tijd. Andere specifieke arbeidsonderzoeken betreffen de jaarlijkse inventarisaties van CAO's door de Arbeidsinspectie³ en het NWO-project Nieuwe organisaties en werknemers van de toekomst waarin sociale jaarverslagen worden geanalyseerd (Tijdens et al. 2001)⁴.

Naast het specifieke arbeidsonderzoek worden daarnaast in veel algemene onderzoeken vragen gesteld over arbeidsaangelegenheden. Van deze algemene onderzoeken zijn er vier in het bijzonder interessant. In het Aanvullend Voorzieningsgebruik Onderzoek (AVO*) van het SCP zijn onder andere vragen gesteld over (feitelijke en gewenste) arbeidstijden. In de jaarlijkse DLO/POLS*-onderzoeken van het CBS worden, net als in het TAS-onderzoek, vragen gesteld over de arbeidsbeleving en -omstandigheden. En tot slot kent Nederland twee zogenaamde 'tijdsbestedingsonderzoeken', een van het CBS (mini-TBO of MBTO*) en een van SCP en andere onderzoeksinstituten (TBO*). In deze onderzoeken houden respondenten gedurende één dag respectievelijk één week een dagboekje bij. Dit dagboekje verschaft hoogwaardige - want gedetailleerde en tamelijk betrouwbare - informatie over duur en timing van allerhande activiteiten, waaronder arbeid.

4.3 Arbeidsdeelname en lengte van de arbeidstijd

Arbeidsdeelname en lengte van de arbeidstijd behoren tot de basisstatistieken uit het arbeidsonderzoek. De grootste en belangrijkste bron van informatie in dezen vormt de EBB van het CBS. Op basis van deze en andere bronnen worden in internationaal verband vergelijkende statistieken opgesteld over de arbeidsdeelname en arbeidsduur in verschillende landen. Hieruit komt naar voren dat Nederland met de arbeidsdeelname van vrouwen internationaal gezien aardig in de pas loopt, maar wel nog Europees kampioen deeltijdarbeid is (SCP 2000). Vooral veel vrouwen werken nog in deeltijd. Cijfers uit het TBO bieden eenzelfde inzicht in arbeidsdeelname en -duur (tabel 4.1). Ook hieruit blijkt dat vooral de arbeidsdeelname van vrouwen de afgelopen tijd een spectaculaire ontwikkeling heeft doorgemaakt. Mede hierdoor is het aandeel taakcombineerders de afgelopen decennia meer dan verdubbeld (tabel 4.2). De toenemende arbeidsdeelname heeft ertoe geleid dat het tijdsbeslag van betaalde arbeid per hoofd van

³ Sinds kort geeft de Arbeidsinspectie hier jaarlijks een publicatie over uit onder de titel Arbeid en zorg in CAO's. De eerste editie van dit onderzoek had betrekking op CAO's uit 1998, de tweede en meest recente op de CAO's uit 1999 (Arbeidsinspectie 2001). Voor 1999 zijn 139 CAO's onderzocht, die 4,9 miljoen werknemers vertegenwoordigen (90% van degenen die onder een CAO vallen). In het onderzoek komt aan de orde wat er in CAO's aan afspraken zijn gemaakt over zaken als kinderopvang, verlof en aanpassing van de arbeidsduur. Zoals de inspectiedienst zelf zegt, is hiermee nog niets gezegd over het feitelijke gebruik van genoemde regelingen noch over afspraken op lagere niveaus (afdelingen, bedrijven; Arbeidsinspectie 2001: 10).

⁴ Over 1996 zijn 308 sociale jaarverslagen verzameld van bedrijven en instellingen met ten minste 200 werknemers in Nederland. Deze jaarverslagen zijn gecodeerd naar ruim 200 variabelen. Een deel daarvan heeft ook betrekking op tijd. Het project is in juni 1997 gestart en duurt formeel vier jaar. Meer informatie over het project kan onder andere worden verkregen bij de Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie (FEE), dr K. Tijdens, kea@fee.uva.nl.

de bevolking tussen 1975 en 2000 is gestegen van gemiddeld 14,8 uur naar 19,4 uur per week (inclusief reistijd; Breedveld en Van den Broek 2001). De gemiddelde arbeidsduur per werkende is in die periode niet gestegen (SCP 2000).

Tabel 4.1 Arbeidsduur^a en arbeidsdeelname (12 uur betaald werk in onderzoekswEEK) in een doorsnee werkweek in oktober, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in uren per week, in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
arbeidsduur	17,7	17,2	17,3	19,0	20,4	22,5	110
mannen	29,2	26,9	26,3	27,8	29,9	31,1	104
vrouwen	6,1	7,1	8,1	9,9	11,3	14,5	124
arbeidsdeelname (12 uur)	48	47	48	53	56	63	114
mannen	77	71	69	72	76	80	105
vrouwen	18	22	25	32	36	47	129
arbeidsduur van werkenden (12 uur)	36,2	35,4	35,3	35,3	35,4	34,4	97
mannen	37,9	37,4	37,6	38,3	38,9	38,6	99
vrouwen	29,1	28,5	28,8	28,3	28,5	27,5	96

^a Zonder reistijd woon-werkverkeer.

Bron: SCP (TBO)

Tabel 4.2 Taakcombinatie (minimaal 12 uur betaald werk en minimaal 8 uur huishoudelijk werk in onderzoekswEEK), naar achtergrondkenmerken, bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van 20-64 jaar ^a	20	24	28	33	38	47	125
seks							
man	25	28	32	35	41	49	119
vrouw	15	20	24	31	34	45	132
leeftijd							
20-34 jaar	23	31	33	40	42	50	119
35-49 jaar	18	24	30	36	43	57	132
50-64 jaar	17	13	15	16	22	31	142

^a Inclusief gedeeltelijk werkende huisvrouwen, scholieren, studenten, arbeidsongeschikten en gepensioneerden.

Bron: SCP (TBO)

Naast informatie over de feitelijke arbeidsdeelname en -duur zijn in het kader van de thematiek van de tijdsordening ook wensen en verlangens op dit terrein interessant. In verschillende surveys wordt al langere tijd gevraagd naar de wens om meer dan wel minder te werken. Onder andere gebeurt dit in het AVO van

het SCP (WRR 1998) en in het AAP van de OSA. Uit een overzicht van de verschillende studies op dit terrein blijkt dat vrouwen eerder meer uren willen werken, en mannen wat minder (Smulders en De Feyter 2001). Mannen en vrouwen zouden zo - in theorie - convergeren naar grote deeltijdbanen.

4.3 Spreiding van arbeid over de dag en de week

Er bestaan in Nederland verschillende langlopende statistieken die inzicht verschaffen in de ordening van betaalde arbeid over de dag en de week. Vraagstellingen aangaande zaken als avond-, nacht- en weekeindwerk en onregelmatige arbeidstijden zijn opgenomen in reguliere arbeidssurveys als de EWL en de EBB van het CBS, en verder in algemene surveys als de serie POLS/DLO-onderzoeken van het CBS en de AVO-onderzoeken van het SCP. Verder vragen ook de OSA in haar reeks AAP/AVP-onderzoeken en TNO-Arbeid in haar TAS-onderzoek naar de ordening van arbeid over de dag en de week. De bevindingen uit EBB-, EWL- en OSA-onderzoeken zijn samengevat in Breedveld (1999); voor de uitkomsten uit de POLS/DLO-onderzoeken zie Houtman et al. (1999, 2001). De teneur van deze statistieken is dat ruim de helft van de werkenden te maken heeft met avond-, nacht- en weekeindwerk. Door de tijd laten deze cijfers geen grote ontwikkelingen zien, ook niet na de invoering van de Arbeidstijdenwet. Belangrijke verschillen doen zich vooral voor tussen hoger en lager opgeleiden: hoger opgeleiden verrichten minder werk tijdens avonden, nachten en weekeinden, en doen dat onder aanmerkelijk gunstiger condities dan lager opgeleiden (Breedveld 1999; zie ook Fouarge et al. 1999).

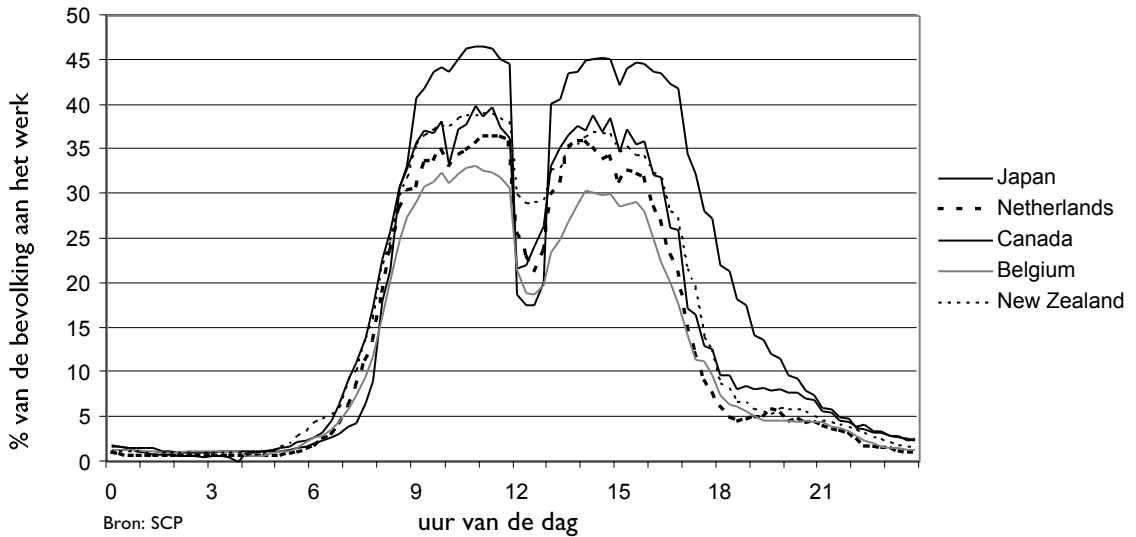
De cijfers uit de verschillende EBB's hebben als voordeel dat deze goed vergelijkbaar zijn met de uitkomsten uit de Labour Force Surveys uit andere Europese landen. In 1997 bleek Nederland van alle Europese landen het minste avond-, nacht- en weekeindwerk te kennen. Op een index waar het EU-gemiddelde op 100 was gesteld, scoorde Nederland de waarde 79 (het Verenigd Koninkrijk 151; SCP 2000).

De vraagstelling in genoemde surveys is doorgaans beperkt. Aan de hand van enige korte vragen wordt bepaald hoeveel personen nooit/soms/regelmatig (c.q. vaak/weleens) te maken hebben met avond-, nacht- of weekeindwerk. De tijdsbestedingsonderzoeken van CBS en SCP (MTBO*, TBO) bieden uitgebreidere mogelijkheden om het verloop van arbeid over de dag en de week te bestuderen en in grafieken uit te zetten. In figuur 4.1 en 4.2 is dat gedaan voor arbeid op een gemiddelde doordeweekse dag, de dinsdag, en voor de zondag. De timing van betaalde arbeid in Nederland is daarbij vergeleken met die in een aantal andere landen, in dit geval België, Canada, Nieuw-Zeeland en Japan⁵. Uit de figuren komt duidelijk naar voren dat genoemde landen op doordeweekse dagen vooral verschillen in arbeidsdeelname, in het aandeel mensen dat aan het werk is, en

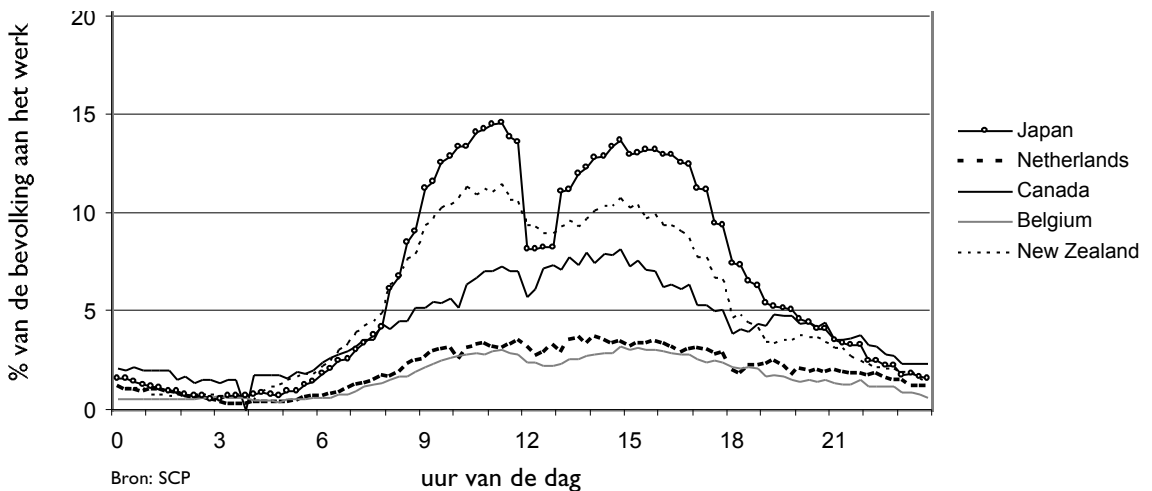
⁵ De keuze voor deze landen berustte deels op pragmatische gronden. Tijdsbestedingsonderzoeken vinden in veel landen plaats (zie <http://www.stmarys.ca/partners/iatur/iatur2.htm> voor een overzicht). In Europees verband hebben veel Europese landen hun TBO's in de periode 1998-2002 geharmoniseerd (zie <http://www.irc.essex.ac.uk/mtus>). De tijdsbestedingsgegevens zijn hierdoor goed vergelijkbaar. Nederland heeft zich echter afzijdig gehouden van deze harmonisatie-exercitie.

niet zozeer in de timing van het werk. Ook in Japan beginnen de meeste mensen tussen 7.00 en 9.00 uur aan het werk en luncht men tussen 12.00 en 13.00 uur. Wel geldt dat er in Japan 's avonds wat meer mensen aan het werk blijven. Voor alle landen geldt dat er op zondag beduidend minder arbeid wordt verricht. Het meest geldt dit voor de Europese landen België en Nederland.

Figuur 4.1: timing van betaalde arbeid in 5 landen, op dinsdag, periode 1998-2000

Figuur 4.2: timing van betaalde arbeid in 5 landen, op zondag, periode 1998-2000

Inzicht in de ontwikkeling in de timing van het werk in de tijd wordt met genoemde figuren nog niet verkregen. Op grond van het TBO komen Breedveld en Van den Broek (2001) tot de conclusie dat arbeid ook in 2000 nog in belangrijke mate geconcentreerd is in de doordeweekse, overdagse periode (tabel 4.3). Wel is er sprake van een lichte toename in de tijd, althans in de periode 1975-1995. In de periode daarna is het werk in de avonden, nachten en weekeinden niet verder toegenomen. Breedveld (1999) komt in een vergelijking met oudere tijdsbestedingsonderzoeken van het CBS uit 1955 en 1962 tot de conclusie dat het werken tijdens de avonden en weekeinden eerder in omvang is afgenomen. Ter verklaring hiervoor voert hij aan dat met de komst van de diensteneconomie veel continuwerk (landbouw/visserij, zware industrie, huispersoneel) in belang is afgenomen, en dat veel werk tegenwoordig op kantoren wordt verricht.

Tabel 4.3 Betaald werk en huishoudelijk werk buiten kantooruren (op doordeweekse avonden en in het weekeinde), bevolking van 20-64 jaar, 1975-2000 (in uren per week, procenten en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
betaald werk							
doordeweeks overdag	15,3	14,8	14,7	16,0	17,3	19,3	111
doordeweekse avonden	1,2	1,2	1,3	1,5	1,4	1,4	99
weekeinde	0,9	0,9	0,9	1,1	1,3	1,4	108
's nachts	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	102
totaal	17,7	17,2	17,3	19,0	20,4	22,4	110
aandeel avonden/ nachten/weekeinde (%)	14	14	15	16	15	14	93

Bron: SCP (TBO)

4.5 Spreiding van arbeid over het jaar

Arbeid dient niet alleen over de dag en de week gespreid te worden, maar ook over het jaar. Ten aanzien van de tijdsordening gaat het dan om vragen als: hoe gelijkmatig is de arbeid over het jaar verdeeld; hoeveel inspraak hebben werknemers in het moment dat ze hun vakantiedagen opnemen; over hoeveel vakantie-dagen beschikt men, en hoeveel daarvan neemt men ook daadwerkelijk op?

Vroeger maakte seizoenarbeid een tamelijk gewoon onderdeel uit van het arbeidzame bestaan (vgl. Wippler 1966). Tegenwoordig trekt ordening van arbeid over het jaar vooral de aandacht als onderdeel van wat wel wordt aangeduid als 'annualisatie': het laten fluctueren van de arbeidsinzet naar gelang de drukte in het bedrijf. Afspraken over arbeidsinzet worden vastgelegd in jaarcontracten, met aanvullende afspraken over de bandbreedte waarbinnen de arbeidstijd mag fluctueren. Volgens cijfers uit het AVP van de OSA werkte in

1999 zo'n 10% van de werknemers in een dergelijk systeem (1997: 9%). Hoe groot precies de schommelingen zijn in de arbeidsduur, of in welke tijd van het jaar er meer wordt gewerkt en wanneer minder, is niet bekend.

Over de precieze verdeling van arbeid over het jaar is feitelijk heel weinig bekend. Het TBO geeft hierin geen inzicht, aangezien de dataverzameling voor dit onderzoek in een specifieke periode van het jaar plaatsvindt (oktober). Het MBTO is wel een jaarronde studie, en verschaft dus wel informatie hierover. Afgezien van een heel grove tabel over een specifiek jaar (1997; tabel 2.2 in CBS 1999a) is hier recent echter niet over gepubliceerd. De reeks Continue Vakantie Onderzoeken (CVO) van het CBS verschaft wel inzicht in de momenten waarop mensen op vakantie zijn (zie hoofdstuk 5, 'Opvang en onderwijs'), maar negeert verlop dat voor andere doelen worden gebruikt en is daarmee in het kader van het arbeidsonderzoek weinig relevant.

In verschillende surveys zijn vragen opgenomen over het aantal vakantiedagen waar men over beschikt (bijvoorbeeld: EBB, AAP van de OSA, maar weer niet het CVO). Interessanter echter dan het aantal beschikbare dagen is het aantal dagen dat men ook daadwerkelijk opneemt. Geen van beide onderzoeken verschaft hier informatie over. In het TBO is in 2000 wel een vraag opgenomen over het aantal niet opgenomen vakantiedagen. Uitkomsten zijn echter nog niet bekend. Uit (eenmalig) onderzoek van Mu Consult (2002) in opdracht van de FNV blijkt dat 42% van de werknemers meer dan 5 van zijn verlop/vakantiedagen niet opneemt; 10% neemt meer dan 15 dagen niet op, 9% neemt 11-15 dagen niet op en 23% neemt 5-10 dagen niet op. Als redenen voor het niet opnemen van vakantiedagen worden onder andere genoemd: werk(gever) staat het niet toe (18%), geen behoefte (18%), wil vakantiedagen sparen (14%), niet aan toegekomen vanwege omstandigheden (13%).

Naast het kunnen opnemen van vakantiedagen vormt het zelf kunnen bepalen wanneer men dagen opneemt, een groot en gewaardeerd goed. De verplichte 'bouwvak' geldt daarbij als bekendste voorbeeld van een situatie waarin werknemers die vrijheid ontberen (het onderwijs is een ander goed voorbeeld). Ondanks dat de bij CAO verplichte 'bouwvak' al in 1981 is opgeheven - er is nu alleen nog maar een advies voor opname van vakantiedagen - blijkt uit onderzoek van het Economisch Instituut Bouwnijverheid EIB (1998) dat in 1997 nog 73% van de bouwbedrijven in de bouwvakantie gesloten was (1991: 82%, latere cijfers niet bekend). In hetzelfde onderzoek gaf 78% van de bouwvakkers aan het gebrek aan vrije keuze in de vakantiedagen als een probleem te ervaren.

De casus van de bouwvak toont aan dat dwang van wetten of CAO niet per se nodig is om een maatschappelijke praktijk te continueren, ook al is dat tegen de wil van directbetrokkenen zoals werknemers. Desalniettemin blijkt uit het eerder geciteerde (eenmalige) onderzoek van Mu Consult (2002) dat 79% van de werkenden geen problemen ervaart in het moment waarop zij vakantie opnemen. Uit een ander onderzoek, het ESWC-onderzoek* van de Europese Stichting

ting ter Verbetering van Werk- en Leefomstandigheden, bleek dat 68% van de werkenden in 1996 zelf kon bepalen wanneer ze verlof opnamen (SCP 2000). Nederland scoorde hierin boven het Europese gemiddelde. Wel waren er duidelijke verschillen naar sekse en naar opleidingsniveau (zie § 4.6). Het ESWC-onderzoek is in 2000 herhaald (zie Houtman et al. 2001; cijfers op dit terrein zijn voor zover bekend nog niet gepubliceerd).

4.6 Vraagzijde: zeggenschap

Van verschillende zijden is betoogd dat zeggenschap over tijd, in dit geval over arbeidstijd, in een flexibeler wordende tijdsordening een steeds belangrijkere factor is in de omgang met tijd (zie hoofdstuk 2).

In verschillende onderzoeken zijn hier vragen over opgenomen. Breedveld (1999) komt op basis van het TBO'95 tot de conclusie dat zeggenschap vooral samenhangt met opleidingsniveau. Meer uitgebreide vragen over dit onderwerp in het TBO'00 zijn nog niet geanalyseerd. Fouarge et al. (1999) komen op basis van het OSA-AAP tot eenzelfde conclusie. Uit dit onderzoek komt verder naar voren dat het percentage werknemers in loondienst met zeggenschap over arbeidstijden de afgelopen jaren is gegroeid (ibid). In het DLO worden eveneens verschillende vragen gesteld over 'autonomie in het werk' (zie Houtman et al. 2001). 72% van de werkende 18-65-jarigen kan zelf beslissen hoe ze werken, 54% kan op ieder moment het werk onderbreken, 66% kan zelf zijn werktempo regelen. Het laatste en eerste aspect van zeggenschap zijn de afgelopen jaren verbeterd.

In Europees verband is in 1991, 1996 en 2000 de ESWC-enquête gehouden. Hierin zijn ook drie vragen opgenomen over zeggenschap over arbeidstijden. Uit de 1996-editie van het onderzoek komt naar voren dat in bijna alle Europese landen mannen en hoger opgeleiden meer zeggenschap hebben dan vrouwen en lager opgeleiden (tabel 4.4). Nederland vormt hier geen uitzondering op. Wel is de Nederlandse situatie relatief gunstig: mannen, vrouwen en hoger opgeleiden scoren boven het Europese gemiddelde. Alleen lager opgeleiden liggen met hun zeggenschapscore net onder het Europese gemiddelde.

Tabel 4.4 Drie aspecten van zeggenschap over arbeidstijd onder werknemers in EU-landen, en verschillen dienaangaande tussen personen met hogere en lagere functies en tussen mannen en vrouwen, 1996

	% werknemers met zeggenschap				Verschil ^e hogere-lagere functies ^d			Verschil ^e man-vrouw ^d		
	Begin/eind tijd ^a	Vakantie-dagen ^b	Pauze ^c	Index	Hoog	Laag	Bèta	Man	Vrouw	Bèta
Nederland	30	68	55	121	1,8	1,2	0,31	1,7	1,4	0,15
overig West- en Midden-Europa										
België	16	64	49	93	1,4	1,2	0,09	1,4	1,2	0,09
Duitsland (West-)	23	43	44	88	1,5	0,9	0,29	1,3	1,1	(0,06)
Duitsland (Oost-)	19	32	35	69	1,1	0,9	0,11	1,1	0,9	0,13
Frankrijk	20	45	70	99	1,6	1,3	0,16	1,6	1,3	0,11
Ierland	13	54	58	88	1,4	1,3	(0,02)	1,5	1,2	0,14
Luxemburg	17	51	68	98	1,6	1,5	(0,04)	1,7	1,4	0,12
Oostenrijk	19	59	49	95	1,5	1,3	0,09	1,4	1,4	(0,01)
Verenigd Koninkrijk	30	74	63	129	1,8	1,6	0,12	1,9	1,4	0,23
Noord-Europa										
Denemarken	18	66	69	109	1,7	1,5	0,12	1,8	1,4	0,22
Finland	15	40	62	84	1,4	1,1	0,17	1,5	1,1	0,17
Zweden	26	59	66	115	1,7	1,6	(0,02)	1,9	1,5	0,19
Zuid-Europa										
Griekenland	7	39	48	63	1,1	0,9	(0,10)	1,0	1,0	(0,01)
Italië	15	54	72	99	1,7	1,5	0,15	1,7	1,5	0,14
Portugal	16	49	73	98	1,6	1,4	(0,07)	1,6	1,4	0,10
Spanje	15	38	54	78	1,2	1,2	(0,01)	1,1	1,2	(0,04)
EU-gemiddelde	22	52	58	100	1,5	1,3	0,13	1,5	1,3	0,12

a Letterlijke vraag: Heeft u elke dag vaste begin- en eindtijden? (ja/nee, vermeld: % nee).

b Letterlijke vraag: Bent u vrij om te besluiten wanneer u vakantie- of verlofdagen opneemt? (ja/nee, vermeld: % ja).

c Letterlijke vraag: Bent u vrij om uw pauze te nemen wanneer u wilt? (ja/nee, vermeld: % ja).

d Excl. ploegenwerkers, omdat daar de betekenis van de notie van vaste werktijden ambigu is.

e Somscore op alle drie de indicatoren, waarde 0-3 (resp. geen zeggenschap - overall zeggenschap). Cijfers gecorrigeerd voor de invloed van sekse, functieniveau en leeftijd (uitkomst MCA-analyse). Bèta's tussen haakjes zijn niet significant op $p < 0,05$ - niveau.

Bron: European Foundation for Working and Living Conditions/3rd European Survey on Working Conditions.

4.7 Vraagzijde: thuiswerk

Naar de mogelijkheid om thuis te werken is in de loop van vooral de jaren negentig op verschillende plaatsen onderzoek gedaan (Asseldonk en Opdam 1995, Van Reisen 1997, De Wolff et al. 1995, Wetzels en Tijdens 2001). Vragen over de mogelijkheid om thuis te werken zijn opgenomen in het TBO'00, verder in de EBB, in het OSA-AAP, in het TAS-onderzoek en in het ESWC-onderzoek. Schattingen lopen uiteen van 1,5% tot 26% van de beroepsbevolking, met tussen de 5 en 10% als meest voorkomende waarden (Batenburg en Peters 2001). Uit het ESWC-onderzoek komt tussen 1996 en 2000 geen groei naar voren in het aandeel telewerkers (Kraan en Dhondt 2001). Het Telewerkforum stelt echter dat het aantal telewerkers tussen 1992 en 1999 is toegenomen van 60.000 tot 308.000 (www.telewerkforum.nl). In alle genoemde onderzoeken betreft het de tamelijk eenvoudige vraag of men (ook) thuis werkt (in het TAS-onderzoek met de verfijning of men meer/minder dan de helft van het werk thuis verricht). Het TBO bevat via het dagboekje de mogelijkheid om veel uitgebreider te kijken naar de mate, ontwikkelingen en gevolgen van het thuiswerken, maar deze bron is nog niet voor dit doel ingezet⁶.

De meeste onderzoeken geven aan dat thuis- en telewerken vaker voorkomt bij hoger opgeleiden c.q. bij de hogere beroepen (Breedveld 1999, Kraan en Dhondt 2001). Thuiswerken lijkt daarmee vooral gewaardeerd te worden vanwege de mogelijkheid om reistijd uit te sparen en om de dag flexibeler te kunnen indelen. Mannen blijken die behoeftes vaker te hebben dan vrouwen. De aanwezigheid van kleine kinderen is hierin minder van belang dan vaak wordt vermoed. Telewerken lijkt dan ook "geen alternatief voor kinderopvang" (Wetzels en Tijdens 2001).

4.8 Samenvatting

De afgelopen jaren is er sprake geweest van een intensivering van het beleid inzake arbeidstijden. Arbeidstijden werden 'geflexibiliseerd', en er werd ruimte gecreëerd voor individueel maatwerk (arbeidsduur, zeggenschap, verlof). Aan de vraagzijde valt op dat er sprake is van een sterk stijgende arbeidsdeelname van vooral vrouwen. Mede hierdoor is het aandeel taakcombineerders sinds 1975 meer dan verdubbeld. Sinds 1975 is er weliswaar sprake van een toename van werk buiten 'kantooruren', maar op lange termijn neemt het werken buiten de traditionele doordeweekse, overdagse perioden niet toe. De Arbeidstijdenwet van 1995/1996 heeft hierin nog weinig veranderd. In Europees verband blijkt Nederland het land met de geringste aandelen avond-, nacht- en weekeindwerk. Nederlandse werknemers blijken naar Europese maatstaven redelijk wat zeggenschap over hun arbeidstijden te hebben. Wel zijn er duidelijke verschillen naar opleidingsniveau en sekse: mannen en hoger opgeleiden hebben meer zeggenschap

⁶ Het SCP heeft de intentie om deze gegevens te analyseren ten behoeve van het project De Meerkeuzemaatschappij voor het ministerie van Economische Zaken. De uitkomsten worden in de loop van 2002 verwacht.

schap dan vrouwen en lager opgeleiden.

Onderzoeksmatig blijkt dat Nederland over een groot aantal arbeids-
onderzoeken beschikt. Verschillende langlopende arbeidsenquêtes bieden mo-
gelijkheden om ontwikkelingen in bijvoorbeeld de spreiding van arbeidstijden over
de dag en de week in kaart te brengen. Nieuwe ontwikkelingen als zeggenschap
over arbeid, werkdruk of verlofmogelijkheden, worden rap in bestaande surveys
geïntegreerd. Desondanks blijven diverse witte vlekken in het onderzoek be-
staan. De organisatie van arbeid op jaarbasis, en de opname van en zeggenschap
over vakantiedagen is daarvan een van de belangrijkste.

5

Opvang en onderwijs

In dit hoofdstuk gaat de aandacht uit naar de diverse vormen van kinder- en naschoolse opvang (§ 5.1) en naar de lestijden van scholen in het primair onderwijs (§ 5.2). In beide paragrafen zal zowel het beleid als het aanbod en/of de vraag aan bod komen. Gegeven echter het feit dat schooltijden klassikaal worden voorgeschreven, en individuele scholieren hierin weinig tot geen keuze hebben, zal de beschrijving van de temporele ordening van het primaire schoolwezen vanuit het aanbod plaatsvinden. Tot slot zal worden ingegaan op de ordening van de lestijd (weer: in het primair onderwijs) in het jaar (§ 5.3). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte samenvatting (§ 5.4).

5.1 Opvang

In verschillende etappes is en wordt in Nederland een inhaalslag gemaakt ten aanzien van de diverse vormen van kinder- en buitenschoolse opvang. Na de Stimuleringsmaatregelen uit 1990-1993 en 1994-1995 zijn er in de tweede helft van de jaren negentig extra middelen vrij gemaakt voor vormen van naschoolse opvang (eerst in de Tijdelijke stimuleringsmaatregel buitenschoolse opvang, in 1999 opgegaan in de Regeling uitbreiding kinderopvang en buitenschoolse opvang). Het kabinet streeft naar 160.000 kindplaatsen eind 2002, een toename van 50.000 plaatsen ten opzichte van eind 1999. In voorbereiding is nog de Wet basisvoorziening kinderopvang, waarin gezocht wordt naar een nieuw financieringsmodel voor de kinderopvang (kamerstuk 2001/2002, 26587-17; inwerkingtreding voorzien voor 2004).

Ontwikkelingen in de kinderopvang worden structureel onderzocht in de Kinderopvangmonitor* van het SGBO, het onderzoeks- en adviesbureau van de VNG. De laatste editie van dit onderzoek stamt uit 2001, en heeft betrekking op het jaar 1999 (Delemarre 2001). Het onderzoek wijst uit dat er sprake is van een forse toename van het aantal opvangplaatsen. Waren er in 1989 nog maar 22.500 opvangplaatsen, eind 1999 was dit gestegen tot 116.000 (209.100 kinderen). Desondanks bestonden er ook in 1999 nog vrij aanzienlijke wachtlijsten. Nog altijd zijn er ruim 30.000 opvangplaatsen op wachtlijsten, hetgeen betekent dat 64.000 kinderen nog wachten op opvang. Van de 0-3-jarigen neemt 18,5% deel aan de kinderopvang (was in 1998 16,9%), van de 4-12-jarigen 3,7% (1998: 3,1%). In totaal neemt 8,2% van de kinderen deel aan een of andere opvangvorm, tegen 1,9% in 1989.

Uit het onderzoek blijkt voorts dat er een tendens zichtbaar is naar ruimere openingstijden in de kinderopvang. Uit de monitor van 1999 blijkt dat de opvang voor 0-3-jarige kinderen gemiddeld iets meer dan 10 uur per dag, en 5 dagen per week geopend is. Avondopenstelling tot half 8 's avonds of later komt in 1999 wat meer voor dan in 1998. Informatie over de exacte begin- en eindtijden van kinderopvangcentra, en de spreiding daarvan over de verschillende dagen van de week, ontbreekt echter. In het TBO'00 zijn wel vragen over dit onderwerp opgenomen, maar de uitkomsten hiervan zijn nog niet gepubliceerd. Deze vragen zullen in de loop van 2002 worden geanalyseerd in het kader van het project De Meerkeuzemaatschappij⁷.

Meer specifieke vragen naar openingstijden en wensen hieromtrent onder ouders zijn ook opgenomen in een recent onderzoek van de Consumentenbond (2001a, 2001b) onder gebruikers van (vooral de formele) kinder- en naschoolse opvang. Uit dit onderzoek blijkt dat ouders de formele kinderopvang vooral waarderen om de zekerheid die een instelling biedt. Informele oppasvormen worden vooral om de flexibiliteit gewaardeerd. Van de 0-3-jarigen die gebruik maken van een of andere vorm van opvang gaat 82% 2 tot 3 dagen per week naar een opvangadres. Duidelijk komt uit het onderzoek naar voren dat vooral gezocht wordt naar opvang op maandag, dinsdag en donderdag. Op woensdag en vrijdag bedraagt het gebruik van opvang ongeveer twee derde van dat op de andere dagen. Bij 4-12-jarigen is dat verschil nog veel duidelijker, en ligt het gebruik op woensdag op ongeveer een derde, en op vrijdag op de helft van het gebruik op de andere dagen. De onderzoekers geven aan dat "hier een van de oorzaken ligt dat ondanks wachttijden niet alle opvangcapaciteit voor de volle 100% benut wordt" (zie ook: Stuurgroep Dagindeling 1999). 12% van de ouders heeft behoefte aan opvang in de avonden, nachten en weekeinden. Verder is er vooral behoefte aan meer flexibiliteit in de opvang (vooral incidentele opvang en de mogelijkheid om dagen te ruilen) en aan voorzieningen die dichtbij elkaar geplaatst zijn (vooral naarmate kinderen ouder worden).

5.2 Primair onderwijs: lestijden per dag en per week

Onderwijs is in de meeste ontwikkelde landen een collectieve aangelegenheid: kinderen van gelijkwaardige leeftijd worden bij elkaar gezet om klassikaal onderwezen te worden. In Europees verband worden verschillende aspecten van de lestijden verzameld (tabel 5.1).

⁷ Project in opdracht van EZ, directie Marktwerking (projectleider bij EZ dhr drs. K. Schep, k.schep@minez.nl). De rapportage over dit project wordt eind 2002 verwacht.

Tabel 5.1: Lesuren en lestijden in het primair onderwijs (9 jaar oude scholieren) in EU -landen, eerste helft jaren negentig

	Lesuren per jaar ¹	Lesuren in school week ¹	Vakantie- weken ¹	Schooldagen ²	Ochtend ²	Middag ²
Nederland	1000	25,0	12	Ma-vr, wo mid vrij	08.30-12.00	13.15-15.30
overig West- en Midden- Europa						
België						
(Vlaanderen)	849	23,3	16	Ma-vr, wo mid vrij	08.30-12.00	13.30-15.00
Duitsland	705	18,8	14	5-6 dagen / week	08.00-12.30	-
Frankrijk	822	23,5	17	Ma,di,do,vr/wo,za ^b	08.30-11.30	13.30-16.30
Ierland	854	23,3	16	Ma-vr	09.00-12.00	13.00-15.30
Luxemburg	936	26,5	16	Ma-za, 9 dagdelen	08.00-11.45	^c 14.00-15.45
Oostenrijk				Ma-vr	08.00-12.30	-
Verenigd Koninkrijk	893	23,5	13	Ma-vr	09.00-12.00	13.00-15.30
Noord-Europa						
Denemarken	660	^d 16,5	12	Ma-vr	08.00-15.00	08.00-15.00
Finland				Ma-vr	?	?
Zweden				Ma-vr	?	?
Zuid-Europa						
Griekenland	761	21,8	17	Ma-vr	08.30-13.00	-
Italië	969	25,5	14	Ma-za ^e	08.00-12.30	-
Portugal	787	22,5	18	Ma-vr	09.00-15.00	09.00-15.00
Spanje	810	22,5	17	Ma-vr	09.00-12.00	15.00-17.00
gemiddelde	837		15,5			

1 Bron: Glorieux en Kermarrec (1994).

2 Bron: Meijvogel en Petrie (1996).

a Incl. feestdagen.

b Auteurs spreken van hele of halve vrije woensdag, en de afnemende gewoonte om op zaterdag les te geven.

c Alleen op maandag, woensdag, vrijdag.

d Lesuren nemen toe naarmate kind ouder wordt.

e Auteurs beschrijven dat ook een systeem voorkomt van vijfdaagse schoolweken, van 08.00-12.30 uur en van 14.00-16.30 uur.

Nederlandse 9 jaar oude scholieren blijken, vergeleken met leeftijdgenoten in andere Europese landen, vrij lang op school te zitten (zie ook Van Kessel 1999). Tegenover een Europees gemiddeld aantal lesuren per jaar van 837 gaan Nederlandse scholieren 1.000 uur per jaar naar school. Die lange lestijd blijkt daarbij het product van enerzijds een relatief groot aantal lesuren per week, en anderzijds een relatief gering aantal vakantieweken. Van alle in de tabel opgenomen landen hadden Nederlandse kinderen, met Deense kinderen, het minste aantal vakantieweken.

Ten aanzien van de verdeling van lestijd over de dag en de week blijken er nogal wat overeenkomsten te bestaan tussen de diverse landen. In de meeste landen zijn de lesdagen geconcentreerd op de periode maandag-vrijdag. Op zondag wordt in geen enkel Europees land les gegeven, wel is er een beperkt aantal landen met lessen op zaterdag(morgen). Als er in de reeks lesdagen een dag minder les wordt gegeven, is dat vaak de woensdag (zie Nederland, België, Frankrijk). In alle landen wordt 's morgens lesgegeven. Lessen beginnen in heel Europa meestal ergens tussen 8.00 en 9.00 uur, en eindigen in het tijdvak 11.30-12.30 uur. Waar er 's middags les wordt gegeven, is dat vaak van 13.00 uur tot 15.00-15.30 uur. Het belangrijkste discussiepunt in Nederland wat betreft lestijden in het primair onderwijs betrof de mogelijke introductie van een vierdaagse lesweek (Stuurgroep Dagindeling 1999). De discussie over de wenselijkheid en mogelijkheid van een vierdaagse lesweek heeft inmiddels geleid tot een voorontwerp van wet inzake schooltijden (brief staatssecretaris OC&W aan de Tweede Kamer van 12-09-2000, kamerstuk 26.800-VIII). In dit voorstel werd vastgehouden aan 5 les-ochtenden van ten minste 3 uur per week. Later is dit standpunt, mede naar aanleiding van nieuwe publicaties over dit onderwerp, genuanceerd, en is het accent op de ochtenden komen te vervallen. Daarbij wordt nadrukkelijk de mogelijkheid geboden om “alleen voor kleuters” ruimte te bieden voor een vierdaagse schoolweek (brief van 05-07-2001, kamerstuk 27.852-1). Verder wordt nog eens benadrukt dat “wijzigingen in de schooltijden alleen met instemming van ouders (auteurs: de medezeggenschapsraad) kunnen worden doorgevoerd”. Over dit wetsvoorstel wordt nog nader overleg gepleegd.

Gegevens over de mate waarin scholen zijn overgestapt naar een (gedeeltelijke) vierdaagse lesweek zijn maar mondjesmaat bekend. De Onderwijsinspectie zegt hierover in het *Onderwijsverslag 2000* dat naast de vrije woensdagmiddag er op twee derde van de basisscholen voor de groepen 1 en 2 sprake is van een extra vrije middag. Op de helft van de scholen geldt dat ook voor de groepen 3 en 4 (Inspectie van het onderwijs 2000: 56). De Onderwijsinspectie betreft de informatie uit haar onderzoeken bij de scholen. Als vast onderdeel van deze onderzoeken worden de schoolgidsen opgevraagd. In 2000 gebeurde dit bij een steekproef van 492 basisscholen. In de schoolgidsen staan zaken vermeld als de lesdagen, de vrije dagen, de schooltijden en de vakanties. Op basis van deze informatie stelt de inspectie dat een vierdaagse schoolweek voor hele scholen tegelijk niet voorkomt. Er zijn wel enkele scholen waar de onderbouw structureel een vierdaagse schoolweek heeft.

Op basis van de informatie in de schoolgidsen zou ook kunnen worden vastgesteld op welke dagen en middagen scholen bij voorkeur vrij geven: is dat de vrijdag, de woensdag, of wisselt dat van week tot week? Op dergelijke tijdsorderingsgegevens zijn de schoolgidsen echter nog niet onderzocht door de Onderwijsinspecties.

In opdracht van het ministerie van OC&W hebben medewerkers van het ITS ge-

gevens uit het Prima Cohort Onderzoek⁸ uit 1998/'99 gebruikt om te kijken in hoeverre scholen zijn overgegaan op een vierdaagse lesweek (ITS 2001). Uit het onderzoek bleek dat 12,2% van de scholen voor groep 1 wekelijks een vierdaagse schoolweek aanbiedt; voor groep 2 gaat het om 4,7% van de scholen, voor groepen 3 en 4 liggen de percentages lager dan 1. Van de scholen kent ongeveer 5% eens in de twee weken een vierdaagse schoolweek voor leerlingen uit de groepen 1-4. Ook hier geldt dat het onderzoek niet vermeldt welke van de doordeweekse dagen bij een vierdaagse lesweek lesvrij is.

Door het SCP is in 2000 een onderzoek verricht naar ervaringen van ouders met de school van hun kinderen. Hiervoor zijn 1.200 ouders ondervraagd. Ook in dit onderzoek wordt, althans voor ouders met kinderen in het primair onderwijs, gevraagd naar het voorkomen van verschillende varianten van lesweken (vier-, vijfdaags), alsmede naar de voorkeuren van ouders hierin. De gegevens uit dit onderzoek worden vermoedelijk deze zomer bekend gemaakt (SCP 2002).

5.3 Ordening van onderwijs over het jaar: vakanties

Ten aanzien van de planning van schoolvakanties heeft het ministerie van OC&W deels een voorschrijvende en deels een adviserende rol. De regels van het departement over de zomervakanties zijn bindend; voor de korte vakanties zijn de data van het ministerie slechts adviserend. De data worden bekend gemaakt in de *Regeling spreiding zomervakanties*. De wettelijke basis voor de regeling ligt besloten in de verschillende onderwijswetten. In de *Regeling spreiding zomervakanties 2003-2005* van 21 mei 2001 (VO/TAB/01/10954) worden de data van de zomervakanties 2003, 2004 en 2005 medegedeeld, alsmede de adviesdata voor de korte vakanties tot en met 2005. Verder zijn er voorlopige data tot en met het schooljaar 2007/'08. Voor de zomervakantie houdt dit in dat deze over negen weken verspreid is, waarbij Nederland over drie regio's is verdeeld. De precieze data voor de zomervakanties rouleren tussen de drie regio's: het ene jaar gaat de ene regio vroeg op vakantie, het andere jaar een andere regio. Wat betreft de adviesdata voor de korte vakanties wordt uitgegaan van een regelmatige verdeling over het jaar, zodat steeds na 7 à 8 weken onderwijs een week vakantie volgt. Gegevens over de mate waarin scholen zich aan de voorschriften (zomervakantie) en adviezen (korte vakanties) houden, heeft de inspectie niet. Deze gegevens staan wel in schoolgidsen, maar de gidsen worden niet op dit onderwerp geanalyseerd.

Schoolvakanties werken in sterke mate structurerend voor de timing van vakanties. In het Continu Vakantie Onderzoek (CVO*) van CBS en TRN wordt gedetailleerde informatie verzameld over het vakantiegedrag van burgers. Hieruit blijkt onder andere dat vakanties nog sterk geconcentreerd zijn in de hoogzomerperiode. Onder ouders met kinderen in de schoolgaande leeftijd (hier: 6-

⁸ Dit onderzoek bestaat sinds 1994. Elke twee jaar worden circa 600 basisscholen ondervraagd. De vierde meting vindt plaats in 2000/'01, en kon niet meer in het onderzoek worden meegenomen, de derde meting, van 1998/'99 wel.

17 jaar) werd in 2000 73 tot 75% van de (lange) vakanties in het hoogseizoen geboekt (CBS 2001). In 1995 was dat niet veel minder. De concentratie van (lange) vakanties in het hoogseizoen is beduidend minder onder huishoudens zonder kinderen (tabel 5.2). In dit verschil tussen gezinnen met en zonder schoolgaande kinderen laat zich het effect van de schooltijden kennen, een effect dat, zoals gezegd, nog altijd sterk structurend (en piekverhogend) werkt.

Tabel 5.2 Aandeel van lange (minimaal 4 nachten) vakanties in hoogseizoen, 1995-2000

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Totaal	54	52	51	51	50	51
Alleenstaanden	36	35	31	35	33	34
Gezin, jongste kind 0-5 jaar	66	63	62	63	64	62
Gezin, jongste kind 6-12 jaar	80	77	75	77	76	75
Gezin, jongste kind 13-17 jaar	76	75	76	73	71	73
Gezinnen/paren zonder kinderen < 18 jaar	38	39	37	37	35	37

Bron: CBS/TRN (CVO'95-'00)

5.4 Samenvatting

In de kinderopvang is er sprake van een inhaalslag. Er zijn diverse stimuleringsmaatregelen. Desondanks bestaan er nog steeds tamelijk forse wachtlijsten. Het gebruik van de kinderopvang concentreert zich daarbij op enkele dagen; op andere dagen (woensdag, vrijdag) is er sprake van onderbezetting. De schaarse informatie die er op dit terrein is, suggereert een verruiming van de openingstijden van het aanbod.

Het onderwijs vormt een duidelijk bastion tegen het verval van collectieve ritmes. In Nederland, net zoals in de meeste Europese landen, is onderwijs een zaak van doordeweekse dagen, (vroeg) ochtenden en hele of halve middagen. Schoorvoetend - en onder protest van werkende ouders - lijkt in het basisonderwijs een vierdaagse schoolweek zijn intrede te doen. Empirisch materiaal over het effect hiervan op de spreiding van onderwijs over de dag en vooral de week ontbreekt echter.

6

Verkeer en vervoer

De beschrijving van het verkeer en vervoer zal plaatsvinden vanuit twee invalshoeken: die van de chronometrie/verkeersintensiteit (de hoeveelheid verplaatsingen of de tijd die daarmee gemoeid is, § 6.1); en die van de chronologie, de ordening daarvan over vooral de dag en de week (§ 6.2). De aandacht gaat hierbij alleen uit naar de ontwikkelingen aan de vraagzijde. Belangrijke beleidsimpulsen inzake ordening van het verkeer en vervoer in de tijd zijn er de afgelopen jaren niet geweest, en verwacht werd dat voor een beschrijving van de ontwikkelingen in het verkeer en vervoer de vraagzijde meer mogelijkheden zou bieden dan de aanbodzijde. Ook dit hoofdstuk wordt afgesloten met een korte samenvatting (§ 6.3).

6.1 Verkeersintensiteit

Er vindt in Nederland veel en goed onderzoek plaats naar het verkeer en vervoer. Vanuit het CBS wordt hier gedetailleerd onderzoek naar gedaan in het langlopende Onderzoek Verplaatsingsgedrag (OVG*). De OVG-gegevens wijzen op de lange termijn op toenemende reisafstanden en een stijgend aantal verplaatsingen. Bedroeg de totale afgelegde afstand in 1986 nog 156 miljard kilometer, in 2000 was dit gestegen tot 186,6 miljard. Vooral het autogebruik steeg in de genoemde periode sterk: van 116,1 miljard kilometer in 1986 naar 141,1 in 2000 (CBS 1999b / Statline). In het tijdvak 1985-1999 steeg het aantal auto's van 4,6 miljoen naar 6,1 miljoen (www.rws-avv.nl). Nadere analyses (AVV 1998) wijzen daarbij op een toename van (vooral) het woon-werkverkeer. Alleen al tussen 1985 en 1995 nam het totaal aantal kilometers ten behoeve van het woon-werkverkeer met 36% toe (van 30 mld in 1985 tot 40,7 mld in 1995). Langere verplaatsingen nemen daarbij een steeds belangrijker plaats in in het woon/werkverkeer: bestond in 1985 nog 43% van de verplaatsingen in het woon-werkverkeer uit verplaatsingen tot 5 kilometer, in 1995 was dat nog maar 38%; het aandeel verplaatsingen van meer dan 30 kilometer steeg daarentegen van 11% naar 14% (AVV 1998).

Gegevens over de verkeersintensiteit op rijkswegen worden voorts verzameld door het Traffic Information Center (TIC), en gepubliceerd in de Jaarrapporten Verkeersgegevens van de Adviesdienst Verkeer en Vervoer (AVV 2001). Ook uit deze statistieken blijkt een sterke toename van het (auto) verkeer: tussen 1994 en 2000 nam het aantal 'voertuigkilometers' toe van 44,6 miljard in 1994 tot 55,6 miljard in 2000. Tussen 1986 en 1999 nam de verkeersintensiteit volgens de cijfers van het TIC met 73% toe.

Gegevens over de tijd die aan verplaatsingen wordt besteed zijn tot slot ook genereerbaar uit het TBO. Deze gegevens wijzen eveneens op vooral een sterke stijging van het autogebruik in de afgelopen 25 jaar (tabel 6.1). Nederlanders besteden gemiddeld steeds meer tijd aan verplaatsingen, en de auto neemt daarin een steeds belangrijker plaats in.

Tabel 6.1 Verplaatsingen naar reismotief en vervoermiddel, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
verplaatsingen totaal	6,6	6,8	7,2	7,9	8,5	8,4	99
vervoermiddel							
per auto	2,9	3,3	3,5	3,8	4,2	4,7	111
per openbaar vervoer	1,0	0,9	0,9	1,2	1,1	1,0	91
per (brom)fiets, scooter of te voet	2,8	2,5	2,8	2,9	3,1	2,7	85

Bron: SCP (TBO)

6.2 Ordening van verplaatsingen in de tijd

Alle drie de genoemde statistieken bevatten niet alleen gedetailleerde informatie over de intensiteit van het verkeer, maar ook over de ordening van verplaatsingen in de tijd. Het OVG en het TIC verschaffen daarbij informatie over de verdeling over zowel de dag, als de week en het jaar, het TBO alleen over de dag en de week. De tijdsordeningsgegevens uit OVG en TIC worden echter (voorzover bekend) niet stelselmatig en in de tijd geanalyseerd en als dusdanig gepubliceerd. Veel van het beschikbare onderzoeksmateriaal blijft onbenut. Vandaar dat hier vooral wordt ingegaan op de uitkomsten uit het TBO ten aanzien van het doordeweekse woon-werkverkeer.

De uitkomsten uit het TBO wijzen uit dat het woon-werkverkeer ook in 2000 nog aan duidelijke pieken is gebonden. In de tijd zijn die pieken ook nauwelijks verschoven (zie AVV 1998 voor vergelijkbare bevindingen over de periode 1985-1995). Nog steeds is de absolute top in de ochtendpiek kort voor 8.00 uur, en de piek in de avondspits kort na 17.00 uur. In de ochtend zijn die pieken nog wat sterker dan in de middag, hetgeen blijkt uit het grotere aandeel personen dat zich op dat moment in het verkeer mengt (tabel 6.2). Wel daalt, vooral in de ochtend, het aandeel reizigers dat in de piek in het verkeer zit. Dit wijst op een lichte spreiding van de verkeerscongestie.

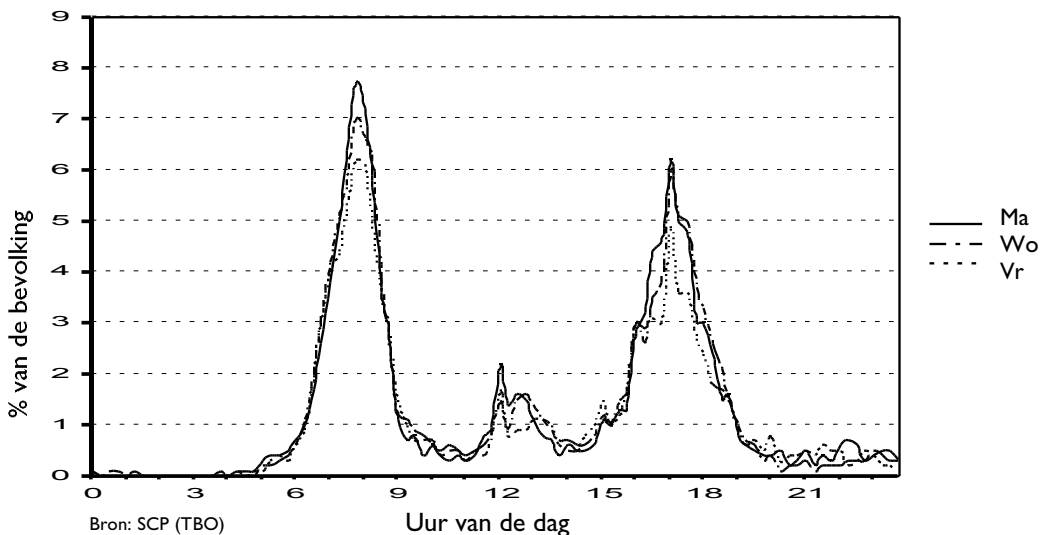
Tabel 6.2 Tijdstippena van woon-werkverkeer op dinsdag, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
woon-werkverkeer						
piektijd ochtend (00.00-12.00 uur)	7.45	7.45	7.45	7.45	7.45	7.45
% reizigers in die piek (+/- kwartier)	43	42	40	40	41	40
% van woon-werkverkeer in piek +/- 2 kwartier	61	55	57	51	53	47
piektijd middag (12.00-24.00 uur)						
	17.00	17.00	17.00	17.00	17.00	17.00
% reizigers in die piek (+/- kwartier)	35	37	33	31	30	33
% van woon-werkverkeer in piek +/- 2 kwartier	36	39	39	37	34	39

Bron: SCP (TBO)

Een gedetailleerder overzicht wordt verkregen door de verplaatsingen ten behoeve van het woon-werkverkeer in een figuur te plaatsen (figuur 6.1; het woon-werk verkeer op dinsdag en de donderdag is hierin weggelaten, omdat dit vrijwel geheel overeenkomt met de maandag). Voor de pieken in het verkeer maakt het niet veel uit welke doordeweekse dag men neemt. Op woensdag en vrijdag zijn de ochtendpieken wat minder hoog, en gaan tussen 12 en 13 uur iets meer mensen naar huis. Verder is op vrijdag de middagpiek wat minder hoog. De timing van de ochtend- en middagpiek is echter op alle dagen vrijwel dezelfde. Gegevens uit het TIC (AVV 2001) wijzen uit dat de files op de zondag en vooral de zaterdag in 1999 in geen verhouding stonden tot die op doordeweekse dagen (aantal files op doordeweekse dagen grofweg tienvoudige van het aantal op zondag).

Figuur 6.1: Woon werk verkeer per uur van de dag, op maandag, woensdag en vrijdag, 1995

Van de veel geopperde mogelijkheid om verkeersstromen beter te spreiden in de tijd (V&W 1995) is dus nog niet veel terechtgekomen. Analyses van de AVV wijzen uit dat personen met flexibele werktijden nauwelijks verschillen van personen met vaste werktijden met betrekking tot de tijdstippen waarop ze op weg zijn van of naar het werk (AVV 1998). Bioritmes, de afhankelijkheid van ritmes thuis of op school en op het werk (vergaderingen), alsmede de wens om op tijd met werken te beginnen vormen de belangrijkste redenen waarom mogelijkheden om met werktijden 'te spelen' niet volledig worden benut (Tacken 1993, Emmerink en Van Beek 1997).

6.3 Samenvatting

Binnen de wereld van het verkeer en vervoer is veel (en goed) materiaal voorhanden over de intensiteit van het verkeer en de spreiding daarvan over vooral de dag en de week. Ook hier geldt dat de traditionele pieken in het verkeer, vooral de ochtendspits maar ook de avondspits, nauwelijks verdwijnen. Deels is dit het gevolg van een autonome toename in mobiliteit, deels van de groeiende beroepsbevolking, deels van een maar uiterst langzaam van de grond komende spreiding van het verkeer over de dag.

7

Diensten: literatuur en koepelorganisaties

Het brede begrip ‘diensten’ omvat meer dan alleen winkels. Eigenlijk omvat het alle vormen van dienstverlening met uitzondering van hetgeen reeds is geschreven over opvang- en onderwijsinstellingen (hoofdstuk 5). In dit hoofdstuk zal eerst een beschrijving gegeven worden van het relevante beleid, zijnde vooral de Winkeltijdenwet van 1996 (§ 7.1). Aansluitend zal worden ingegaan op het beschikbare onderzoek naar openingstijden van winkels (vraag én aanbod⁹; § 7.2). Vervolgens wordt het perspectief verschoven naar de openingstijden van andere dienstverleners. Hiertoe wordt eerst ingezoomd op onderzoek van de OSA en van de Consumentenbond (§ 7.3), later op onderzoek dat is verzameld bij verschillende koepelorganisaties (§ 7.4). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een korte samenvatting (§ 7.5). In hoofdstuk 8 zal nader worden ingegaan op de SCP-case-studie naar veranderingen in lokale openingstijden tussen 1980 en 2001.

7.1 Beleid

Verreweg de belangrijkste impuls voor het debat over de openingstijden van diensten betrof de invoering van de Winkeltijdenwet in 1996. Voor die tijd gold Nederland binnen de Europese Unie als het land met “verreweg de meest restrictieve mogelijkheden tot openstelling van winkels” (EZ 1995: 4). Jaren van politiek soebatten hadden tot dan toe weinig meer opgeleverd dan een verruiming van de openingstijden met 3 uur per week, in 1993, tot 55 uur per week. Verder leken de restrictieve verordeningen rondom de winkeltijden zoals neergelegd in de Winkelsluitingswet van 1951 ook in de dynamische jaren negentig nog onverkort van kracht.

Met de Winkeltijdenwet van 1996 (Staatsblad 1996/182, wet van 21-03-1996, in werking op 01-06-1996) werden de winkeltijden echter danig verruimd. Winkels mochten voortaan tot 22.00 uur openblijven en waren niet langer gehouden aan een maximale openstellingsduur. Gemeenten kregen de mogelijkheid om maximaal 12 koopzondagen per jaar in te stellen. Toeristische gemeenten (of toeristische gebieden binnen de gemeenten) mochten hun winkels 7 dagen per week openhouden.

Nederland vormde met dit 'verruimingsbeleid' internationaal gezien geenszins een uitzondering. Landen die in de jaren negentig hun winkeltijdenwetgeving heb-

⁹ Vermeld dient te worden dat in het onderzoek geen rekening is gehouden met de veranderingen in het aanbod van diensten als gevolg van de introductie van virtuele diensten, zoals in 1987 de PIN-automaat en meer recent het internet. Via dergelijke virtuele diensten kan het gebruik van diensten worden losgekoppeld van formele openingstijden (Breedveld 1999). Verwacht mag worden dat het hier een ontwikkeling betreft die van grote invloed zal zijn op de tijdruimtelijke organisatie van de dienstverlening. Naar de mate waarin de virtuele dienstverlening als vervanging zal optreden voor de 'werkelijke' dienstverlening kan alleen gegist worden.

ben herzien, zijn onder andere Finland, Denemarken, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland (SCP 2000). Deze landen behoorden in 1994 met Nederland tot de Europese hekkensluiters wat betreft openstelling van winkels. Op een ranglijst die door het Economisch Instituut Midden- en Kleinbedrijf (EIM) was opgesteld en die onder andere was opgenomen in het wetsvoorstel (EZ 1995: 5) stond Nederland op de 15e (en laatste) plaats. Duitsland stond 14e, Finland 13e en Denemarken 12e. Alleen het Verenigd Koninkrijk stond een aantal treetjes hoger (8e plaats). Bovenaan de lijst stonden de landen waar de winkeltijden al sinds jaar en dag zijn vrijgegeven: Zweden, Ierland, Frankrijk, Spanje en Griekenland. De veranderingen in de winkeltijden in Europa kunnen daarmee worden getypeerd als een inhaalslag van achtergebleven landen richting een pan-Europees model van ruime openstelling van winkels. Overigens moet bedacht worden dat het hier gaat om een beleidsmatige ontwikkeling; in welke mate detaillisten en consumenten gebruik hebben gemaakt van de nieuw ontstane mogelijkheden, is een ander verhaal.

7.2 Vraag en aanbod in de detailhandel

De Winkeltijdenwet is in 1998 geëvalueerd (KPMG/GfK 1998). Hieruit kwam onder andere naar voren dat gemeenten in 1997 gemiddeld 8 koopzondagen per jaar toewezen. Met behulp van de GfK ConsumerScan* kon worden vastgesteld dat de omzet in supermarkten na 18.00 uur 's avonds was gestegen van 6,2% in 1995 naar 8,2% in 1996 en 10,4% in 1997 (recent overigens is dit aandeel weer wat gezakt: van 10,3% in 2000 naar 9,7% in 2001; GfK 2002). 28% van de consumenten bezocht ten minste eens per week na 18.00 uur een supermarkt. 's Avonds boodschappen doen bleek vooral populair onder jongere, hoger opgeleide alleenstaande grootstedelingen.

Uit onderzoek van het Hoofdbedrijfschap Detailhandel (HBD) blijkt dat 43% van de grote winkelvestigingen en 24% van de kleine winkels na invoering van de Winkeltijdenwet in 1996 de openingstijden verruimd heeft. Met name warenhuizen en supermarkten maakten in grote mate gebruik van de mogelijkheid om de openingstijden te verruimen (Beeckman et al. 1998). In 1998 is na 18.00 uur gemiddeld nog 10% van de winkels open, na 19.00 uur 6% en na 20.00 uur nog 2%. Na 21.00 uur zijn vrijwel alle winkels gesloten. Een deel van de winkels (7%) gaat 's ochtends vroeger open, een ander deel (17%) opent juist later, onder andere om verruiming op andere tijden te compenseren. 1 op de 20 winkels heeft na de Winkeltijdenwet een extra koopavond ingesteld (ibid). Ook blijkt dat 22% van de winkeliers op alle in de gemeente afgesproken koopzondagen geopend is. Daarnaast is 53% van de winkeliers nooit geopend op koopzondagen. Het HBD-onderzoek is nadien niet meer herhaald.

Uit onderzoek van het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL 1996) blijkt dat 4% van de respondenten minstens één supermarkt in de buurt heeft die tot 19.00 uur open is. De meeste respondenten (77%) geven aan ten minste één su-

permarkt in de buurt te hebben die tot 20.00 uur open is. Tot slot geeft 13% aan een supermarkt in de buurt te hebben die na 20.00 uur nog open is. Uit vervolgonderzoek (CBL 1998) bleek dat consumenten in stedelijke gebieden vaker 's avonds boodschappen doen dan die in matig, weinig of niet-stedelijke gebieden. De CBL-onderzoeken zijn nadien niet meer herhaald.

Een jaar na de invoering van de Winkeltijdenwet heeft de Consumentenbond (1997) een 'koopzondagkalender' uitgegeven. Hierin waren de koopzondagen opgetekend voor 1997 voor 48 gemeenten. De meeste gemeenten kwamen uit op 4 tot 8 koopzondagen. De Consumentenbond heeft nadien nog vaker koopzondagkalenders uitgegeven, maar is daar inmiddels mee gestopt.

Het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) biedt via het dagboekje goede mogelijkheden om het verloop van het winkelen/boodschappen doen door de tijd en over de doordeweekse periode te volgen. Voor zondagopenstelling is het TBO juist weer niet geschikt, omdat slechts informatie wordt verzameld over één week in oktober, en de indruk bestaat dat zondagopenstelling vooral van belang is voor andere perioden in het jaar, met name rond de feestdagen in december¹⁰. In het TBO'00 zijn daarom aanvullende vragen gesteld over gebruik van de zondagopenstelling. Deze vragen zullen in de loop van 2002 worden geanalyseerd in het kader van het eerdergenoemde project De Meerkeuzemaatschappij (zie hoofdstuk 5, 'Opvang en onderwijs').

Uit analyses op de TBO's '75-'95 kwam naar voren dat winkelen/boodschappen doen tijdens het verloop van de doordeweekse periode steeds meer in omvang toeneemt. Op maandag werd in 1995 15% van de doordeweekse boodschappen gedaan, op vrijdag 28%. Sinds 1975 is hier weinig in veranderd. Piektijden voor het boodschappen doen lagen in 1995 rond de klok van 11.00 uur en rond de klok van 14.00 uur. Ook hierin was sinds 1975 niet veel veranderd.

In *Trends in de tijd* (Breedveld en Van den Broek 2001) zijn de TBO-gegevens uit 2000 geanalyseerd om te bezien wat het effect was van de nieuwe Winkeltijdenwet op de timing van het boodschappen doen (tabel 7.1).

Tabel 7.1 Timing van winkelen/boodschappen doen, bevolking van 20-64 jaar, 1990-2000 (in uren per week en in procenten)

	uren per week			percentage deelnemers		
	1990	1995	2000	1990	1995	2000
doordeweeks overdag ^a	1,7	1,7	1,7	76	78	76
doordeweeks 's avonds ^a	0,1	0,1	0,2	15	17	22
zaterdag	0,7	0,8	0,9	58	60	60
zondag	0,0	0,1	0,1	3	4	7

^a Voor/na 18.30 uur.

Bron: SCP (TBO)

¹⁰ Het MBTO biedt, omdat het om een jaarronde studie gaat, om die reden meer mogelijkheden voor studie naar het gebruik van zondagopenstelling. Anderzijds zijn de mogelijkheden van het MBTO door zijn beperkte steekproefomvang, zijn grove opzet en zijn korte verleden ook weer beperkt.

Tussen 1995 en 2000 is er sprake van een stijging van het boodschappen doen op doordeweekse avonden en op zondag. Die stijging betreft vooral het percentage van de bevolking van 20-64 jaar dat – gedurende één willekeurige werkweek in oktober – ten minste eenmaal op die tijdstippen boodschappen heeft gedaan. In 2000 maakte 22% eens of vaker gebruik van de verlengde avondopenstelling en 7% deed boodschappen op de zondag in de betreffende week. Vooral personen uit nieuwe huishoudensvormen (alleenstaanden, tweeverdieners) geven blijk van veranderende preferenties ten faveure van boodschappen doen op de verruimde winkeltijden. Gemeten in uren per week heeft boodschappen doen 's avonds of op zondag nog geen hoge vlucht genomen, althans niet in de maand oktober. Ook GfK komt in zijn persbericht tot de conclusie dat “aanjagers van de 24-uurseconomie nog steeds de vaste aankooppatronen blijven hanteren” (GfK 2002).

De al langer bestaande wekelijkse koopavonden op donderdag of vrijdag benemen enigszins het zicht op het effect van de verruimde winkeltijden. Het doordeweekse boodschappen doen is daarom uiteengelegd in boodschappen doen op maandag, dinsdag en woensdag enerzijds en op donderdag en vrijdag anderzijds. Een effect van de nieuwe Winkeltijdenwet laat zich het zuiverst aflezen aan het gebruik van de avondopenstelling op de eerste drie doordeweekse avonden van de week. Er is inderdaad sprake van een toename van boodschappen doen op deze drie avonden. Op donderdag en vrijdag steeg het percentage dat 's avonds boodschappen deed van 14 in 1990 via 16 in 1995 naar 18 in 2000. Op de avonden van maandag, dinsdag en woensdag is die stijging sterker en bovendien specifieker aan de laatste periode gebonden: van 1% in zowel 1990 als 1995 naar 7% in 2000.

7.3 Overige diensten: de onderzoeken van OSA en de Consumentenbond

De verruiming van de winkeltijden in 1996 heeft niet alleen een duidelijke stimulans geleverd voor openingstijden in de detailhandel, maar heeft ook elders, binnen diensten in de publieke en private dienstverlening, geleid tot debatvorming over openingstijden. Als winkels langer open blijven, is het dan nog vanzelfsprekend dat andere dienstverleners, zoals banken, zorginstellingen, kinderdagverblijven en gemeentelijke loketten, vasthouden aan hun doordeweekse overdagse openingstijden?

Het Arbeidsvraagpanel (AVP) van de OSA is een van de weinige onderzoeken waarin stelselmatig onderzoek is gedaan naar de ontwikkelingen in de bedrijfstijden (althans, de 'chronometrie' of duur daarvan). Sinds het AVP in 1989 van start ging is steeds dezelfde vraag in het onderzoek opgenomen naar de bedrijfstijden van de betrokken organisatie. Uit de antwoorden komt naar voren dat bedrijven hun bedrijfstijden tussen 1989 en 1999 met 10% hebben verruimd (tabel

7.2¹¹). Na 1997 is dit proces van verruiming echter gestopt en zijn bedrijfstijden niet verder verruimd (cf. ook GfK 2002). De enige uitzondering hierop betreffen overheidsdiensten en nutsbedrijven, waar na 1997 nog wel sprake was van een verdere verruiming. In de handel zijn de bedrijfstijden tot en met 1995 harder gestegen dan daarna. Het onderzoek biedt geen informatie over de tijdstippen waarop bedrijven geopend zijn (de 'chronologie'), noch over de veranderingen daarin.

Tabel 7.2 Bedrijfstijden in uren per week, naar sector, 1989-1999

	1989	1991	1993	1995	1997	1999
totaal	51	52	54	54	58	56
landbouw/industrie	46	49	53	52	54	52
bouw	48	40	45	43	48	45
handel	47	50	53	54	57	56
transport	51	77	76	75	77	72
zakelijke dienstverlening	46	44	50	47	51	50
zorg	96	100	103	99	122	112
overige dienstverlening	56	62	60	57	56	58
overheid en nutsbedrijven	43	47	45	54	52	60
onderwijs	41	39	42	43	43	43

Bron: OSA (AVP'89-'99)

Een andere organisatie die op dit terrein structureel onderzoek doet is de Consumentenbond. Begin jaren negentig al vond de Consumentenbond (1993) in een klein onderzoek (steekproef van 10 gemeenten) dat gemeentelijke loketten in vergelijking met de jaren tachtig niet zozeer langer, als wel meer tussen de middag en buiten kantooruren geopend waren. Een andere belangrijke bevinding in dit onderzoek was voorts dat er nogal wat verschillen waren tussen de gepubliceerde openingstijden, bijvoorbeeld in gemeentegidsen, en de feitelijke openingstijden. In 1996 heeft de Consumentenbond dit onderzoek op grotere schaal herhaald (Consumentenbond 1997). De gegevens uit deze grotere steekproef onder 51 gemeenten konden niet zonder meer vergeleken worden met de eerder verzamelde gegevens, maar uit dit onderzoek kwam naar voren dat het aantal openstellingsuren (nog steeds) erg versnipperd was. Bij de meeste gemeenten was het evenwel mogelijk om op koopavond bijvoorbeeld een nieuw paspoort te halen. Desgevraagd geven de leden van de Consumentenbond (1.800 deelnemers) aan behoefte te hebben aan een flexibelere openstelling van gemeentediensten (Consumentenbond 1997). Het onderzoek is nadien niet meer herhaald. De Consumentenbond heeft verder in diverse onderzoeken incidenteel aandacht besteed aan openingstijden van dienstverleners. Recentelijk is in een enquête on-

¹¹ Met bedrijfstijden werd in het onderzoek bedoeld op de tijden dat "tenminste een deel van het personeel aan het werk is" (tekst vragenlijst 2001 -editie van het onderzoek). Ruimere bedrijfstijden vormen daarmee een ruimer concept dan openingstijden van loketten en balies voor de consument. Aan de andere kant houden bedrijfstijden waarschijnlijk geen rekening met de groeiende mogelijkheden om via internet (7*24 uur per week) toegang te hebben tot diensten. Met dank aan Marianne de Voogd van de OSA voor het verstrekken van de gevraagde gegevens.

der gebruikers van kinderopvang ruim aandacht besteed aan openingstijden (zie § 5.1) Verder beschikt de Consumentenbond over verschillende panels¹². Panelleden krijgen periodiek vragen voorgelegd, deels over dezelfde, terugkerende onderwerpen, deels ook over wisselende onderwerpen. Zo is 1994 het Ledenpanel van de Consumentenbond geraadpleegd over de behoefte aan verruiming van openingstijden van winkels (Consumentenbond 1994). Hieruit bleek dat vooral jonge alleenstaanden en samenwonenden zonder kinderen tot 55 jaar, en grootstedelingen voorstander waren van verruiming van openingstijden. Een ander panel, het Consumentenpanel Gezondheidszorg dat de Consumentenbond samen met het Nivel onderhoudt, is vrij recent in opdracht van het Projectbureau Dagindeling gevraagd naar de behoefte aan avond- en weekendspreekuren bij huisartsen (Van Lindert et al. 2000). Uit dit onderzoek bleek dat die behoefte vrij groot was: bijna de helft van de respondenten (44%) (n = 1.247) gaf aan behoefte te hebben aan avond- en/of weekendspreekuren. Met name het avondsprekuur (37%), maar ook het spreekuur in het weekend overdag (27%) sprak de consumenten aan. Gevraagd naar de behoefte aan avond- en/of weekendspreekuren van diverse hulpverleners bleek deze met name te bestaan voor apotheken, tandartsen en huisartsen (Van Lindert et al. 2000). Over de mate waarin in deze behoefte werd voorzien, gaf het onderzoek geen uitsluitsel.

7.4 Overige diensten: koepelorganisaties

In aanvulling op de diverse onderzoeken naar openingstijden binnen en buiten de detailhandel zijn in de tweede helft van 2001 24 koepelorganisaties benaderd met de vraag in hoeverre er binnen hun organisatie systematisch informatie wordt verzameld over openingstijden, in hoeverre de betreffende organisaties een tijdsbeleid ontwikkelen en in hoeverre ze dit naar buiten uitdragen. Er is gekozen voor die soorten dienstverlening waar 'de gemiddelde Nederlander' doorgaans regelmatig of gedurende een korte periode intensief mee te maken heeft. De reactie op dit verzoek om informatie was doorgaans positief: slechts 1 organisatie (het Verbond van Verzekeraars) bleek niet in staat (tijdig) de benodigde informatie te verschaffen. Van 23 organisaties werd wel informatie verkregen. Het gaat daarbij om de volgende organisaties (zie bijlage 2 voor de bijbehorende adressen):

- Financiële dienstverlening: de Nederlandse Vereniging van Makelaars o.g. en vastgoeddeskundigen (NVM) en de Nederlandse Vereniging van Banken (NVB).
- Medische dienstverlening: de Landelijke Huisartsenvereniging (LHV), de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Tandheelkunde (NMT), de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie (KNMP),

¹² Meer informatie over deze panels kan worden verkregen bij de Consumentenbond, mevrouw drs D. van Nobelen, panel manager, dvannobelen@consumentenbond.nl.

de Vereniging van Ziekenhuizen (NVZ), het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie (KNGF) en de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Dierengeneeskunde (KNMvD).

- Maatschappelijke dienstverlening: de maatschappelijke ondernemersgroep voor de branches welzijn, jeugdzorg en kinderopvang (MoGroep, voorheen VOG). Bestuurlijke dienstverlening: de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB), de Vereniging van Openbare Bibliotheken (NBLC) en de Vereniging van Woningcorporaties (Aedes).
- Zakelijke dienstverlening: het Hoofdbedrijfschap Detailhandel (HBD; informatie reeds besproken), het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel (CBL; informatie reeds besproken), de Vereniging van Nederlandse Installatiebedrijven (VNI), de Koninklijke Algemene Nederlandse Kappersorganisatie (ANKO), Postkantoren BV en de brancheorganisatie van ondernemers op het gebied van mobiliteit (Bovag).
- Dienstverlening op het gebied van vrije tijd: de Nederlandse Museumvereniging (NMV), Sportfondsen Nederland NV (SFN), Koninklijke Horeca Nederland (KHN), de Vereniging van Recreatieondernemers Nederland (RECRON) en de brancheorganisatie erkende sport- en bewegingscentra (Fit!vak).

Het merendeel van de koepelorganisaties geeft aan dat de openingstijden in hun branche de afgelopen tijd verruimd zijn. Alleen bij de bibliotheken (NBLC) en bij de zwembaden (SFN) lijkt er sprake te zijn van inperking van openingstijden, al kan dit ook betekenen dat de openingstijden meer afgestemd zijn op de behoefte van de consumenten (en men extra openstelling bijvoorbeeld compenseert op voorheen rustige dagdelen). Een aantal organisaties (7) geeft aan geen inzicht te hebben in (eventuele verruiming van) de openingstijden binnen hun branche. Veel organisaties beroepen zich echter voornamelijk op vermoedens en indrukken die er binnen de branche zijn opgedaan. Documentatie of bevestiging van deze vermoedens in de vorm van stelselmatig onderzoek ontbreekt doorgaans. Gunstige uitzonderingen vormen de eerder besproken HBD en CBL. Relatief gunstig komen verder de MoGroep (aanwezige informatie reeds besproken; zie § 5.1 over kinderopvang), de NVVB, de NBLC, de SFN en de KHN uit de bus. Zij beschikken wel over onderzoeksgegevens, maar die zijn niet stelselmatig in die zin dat langere-termijnontwikkelingen in de openingstijden aan de orde komen. De Nederlandse Vereniging van Burgerzaken (NVVB) geeft aan dat de openingstijden van afdelingen Burgerzaken verruimd zijn. Er werd onderzoek verricht naar de openingstijden van de afdelingen Burgerzaken naar aanleiding van een artikel in het blad *Burgerzaken en recht*. Hierin stond dat “openingstijden van enkele uren per dag echt voorkomen” en dat “klanten (burgers!) vrijaf moeten nemen om hun zaken op het gemeentehuis te kunnen regelen” (Leffers 1999: 312). Uit het onderzoek onder 156 gemeenten (bijna een derde van het totaal aantal ge-

meenten) blijkt dat ruim 85% 's ochtends opent tussen 8.30 en 9.00 uur. 's Middags is de kans om Burgerzaken open aan te treffen kleiner: ruim 35% is 's middags nooit open en bijna 25% is slechts één of twee middagen per week open. Incidenteel kan men 's middags wel op afspraak terecht. Van de afdelingen die 's middags open zijn, gaat bijna 20% eerst tussentijds een uur tot anderhalf uur dicht. Ongeveer 20% van de onderzochte afdelingen is heel de dag open, maar op vrijdagmiddag is men veelal dicht. Ruim 75% van de onderzochte afdelingen is ten minste één avond in de week tot minimaal 18.30 uur open. Van zaterdagopenstelling is vrijwel geen sprake. Het onderzoek is nadien niet meer herhaald.

De Vereniging van Openbare Bibliotheken (NBLC) heeft in 1995 de openingstijden van alle bibliotheken geïnventariseerd. In 1999 en 2000 is dat opnieuw gebeurd, alleen nu enkel van de hoofdvestigingen. Een vergelijking door de tijd kan (nog) niet gemaakt worden, maar de NBLC wil het inventariseren van de openingstijden in de toekomst wel continueren. Men vermoedt vanuit de ervaring binnen de branche dat er geen sprake is van verruiming: de ene bibliotheek zal misschien langer open zijn, een andere juist korter. Bibliotheken passen hun openingstijden tegenwoordig meer aan aan wat de gebruiker wil, aldus de NBLC (zie voor lokaal onderzoek Marktresponse Amersfoort BV 1987, OB Heerhugowaard 1991 en Stadspeling Utrecht 1994). Ook is er een rapport voor bibliotheken die zondagopenstelling overwegen (NBLC 1997).

De gemiddelde openingsuren van zwembaden zijn vanaf 1997 niet verruimd en die van sporthallen minimaal, aldus Sportfondsen Nederland NV (SFN). Dit blijkt uit een databestand met het totaal aantal uren dat zwembaden en sporthallen op jaarbasis open zijn (bedrijfsuren; nadere specificatie naar dagen van de week en de exacte openingstijden per dag ontbreken). De zwembadstaat is echter weinig consistent van samenstelling, aldus SFN. Openlucht-, combinatie- en overdekte accommodaties zijn door elkaar in het bestand opgenomen, waarbij de openingsuren variëren van 650 uur tot meer dan 6.000 uur per jaar. Verzamelde gegevens van voor 1997 zijn niet vergelijkbaar.

Koninklijke Horeca Nederland (KHN) heeft een overzicht van de openingstijden anno 2001 op gemeenteniveau (beleidsniveau). Een longitudinaal overzicht van sluitingsregimes binnen gemeenten is er niet. Vergelijking door tijd is dan ook niet goed mogelijk. Uit het overzicht van 2001 blijkt dat enkele gemeenten experimenteren met vrije openingstijden of andere systemen die een verruiming inhouden, zoals nachtvergunningen, ontheffingen, of een sluitingsuur met eenrichtingsverkeer (geen nieuwe gasten naar binnen, de aanwezige gasten mogen blijven). Verruiming van de openingstijden krijgt vooral vorm door latere sluitingstijden, aldus KHN. In hoeverre daar door horeca-aanbieders en -vragers gebruik van wordt gemaakt, is binnen KHN niet onderzocht.

Een aantal organisaties heeft een formeel standpunt inzake openingstijden (blijkend uit jaarverslagen, perscommuniqués et cetera). Het standpunt van KHN, zoals dit vastligt in het beleidsplan 2002-2004, luidt dat men "voorstander is van

openingstijden volgens het vrijemarktprincipe, maar wel tegen de achtergrond van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de horecaonderneming” (KHN 2001:18). Vrije openingstijden zijn stimulerend voor de horeca, en kunnen daarnaast calamiteiten voorkomen en de veiligheid vergroten, terwijl het in kleine gemeenten misschien voor zowel de horecaondernemer als de inwoners wenselijk is dat een café op doordeweekse avonden niet altijd open is. Het plaatselijke sluitingsbeleid is een verantwoordelijkheid van de lokale overheid. Belangrijk hierbij is het overleg tussen de gemeente, de politie en de horeca, aldus KHN.

Het standpunt van de NBLC luidt dat men meer overeenstemming wil in de openingstijden van bibliotheken. Hiertoe is een landelijke norm geformuleerd die luidt dat de fysieke openingstijd minimaal 20 uur per week dient te zijn, waarvan minimaal 10 uur buiten kantooruren. Deze norm wordt naar verwachting op korte termijn opgenomen in de brancheformule.

Het standpunt van het CBL luidt dat men vanuit de visie van de consument en qua financiële aspecten zeer tevreden is met de verruiming van de openingstijden. Dit standpunt ligt als zodanig niet schriftelijk vast, maar wordt wel uitgezet in de jaarverslagen van het CBL (1996 en 1997).

De overige organisaties nemen geen formeel standpunt in. Desgevraagd geven veel organisaties aan de openingstijden een zaak van de betreffende aanbieders zelf te achten, of anders voorstander te zijn van een cliënt- of marktgerichte benadering. Nadere invulling van deze stellingname in termen van een uitspraak voor een bepaald systeem van openingstijden (ruim, krap, vroeg, laat) blijft doorgaans achterwege. Slechts bij één organisatie is op brancheniveau sprake van regulering van de openingstijden. Volgens de (bindende) regels van de Nederlandse Apotheeknorm dient de apotheek "tussen acht uur 's ochtends en zes uur 's avonds voor ten minste negen uur, en per week 45 uur voor het publiek geopend te zijn" (KNMP 2001).

Samengevat kan worden gesteld dat het thema openingstijden weliswaar leeft binnen de diverse onderzochte koepelorganisaties, maar dat slechts een beperkt aantal organisaties hier op stelselmatige wijze mee bezig is. Een derde van de koepelorganisaties heeft de afgelopen jaren op enigerlei wijze onderzoek gedaan of laten doen naar de openingstijden binnen de branche. De verzamelde informatie betreft vaak informatie op een zeer abstract niveau (openingsuren per jaar, zonder nadere specificatie van exacte openingstijden per dag en week). Veelal betreft het eenmalig of ad hoc-onderzoek. Het meeste onderzoek vindt plaats onder de aanbieders van de diensten. De meeste koepelorganisaties stellen zich terughoudend op wat betreft de vormgeving van de openingstijden in hun branche.

7.5 Samenvatting

In de dienstensector geldt als meest opzienbarende beleidsontwikkeling de invoering van de Winkeltijdenwet van 1996. Vooral supermarkten en DHZ-ketens hebben hun openingstijden verruimd. Een groeiende groep consumenten maakt gebruik van de avond- en zondagopenstelling. Veel van het koopgedrag vindt echter nog op traditionele momenten plaats. Verschillende onderzoeken wijzen recent op een stagnatie of ommekeer in de ontwikkeling van verruimende winkeltijden. Meer gedetailleerde langetermijngegevens over de ontwikkeling in de openingstijden, en vooral over de 'chronologie' daarvan, ontbreken. Onder koepelorganisaties van de diverse bedrijfssectoren is hierover weinig tot niets bekend.

8

Diensten 1980-2001: een case-studie

In hoofdstuk 7 moest worden geconstateerd dat er feitelijk weinig empirisch materiaal bestaat over ontwikkelingen in de openingstijden van diensten. Het materiaal dat er wel is gaat veelal over de openingstijden van winkels, en heeft anders vooral betrekking op de openstellingsduur en veel minder op de precieze openingstijden (opening, sluiting). Een uitzondering hierop wordt gevormd door een case-studie uit 1980 naar de openingstijden van diensten in een middelgrote stad in het westen van Nederland. Binnen deze case-studie zijn de openingstijden van 120 takken van publieke dienstverlening geïnventariseerd op een “normale werkdag zonder koopavond: de dinsdag” (Knulst en Schoonderwoerd 1983:154). Deze case-studie is in 2001 gerepliceerd. In dezelfde gemeente zijn op dezelfde wijze als in 1980 de openingstijden van diverse diensten en voorzieningen geïnventariseerd, en afgezet tegen de tijdstippen waarop burgers in staat zijn om van die diensten gebruik te maken. Deze case-studie verschaft daarmee, met al zijn beperkingen¹³, een uniek inzicht in de ontwikkeling van openingstijden in Nederland. Een vergelijkbare case-studie is overigens, eveneens in 2001, in de gemeente Amersfoort is uitgevoerd, als onderdeel van het Dagindelingsproject 'Tijden van de Stad'¹⁴. Het Amersfoortse onderzoek bevat alleen geen informatie over ontwikkelingen in de tijd. De uitkomsten uit dit onderzoek (Gemeente Amersfoort 2001) stemmen overeen met de uitkomsten uit de case-studie waarover hier zal worden gerapporteerd.

De opzet van het hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 8.1 wordt uiteengezet hoe de case-studie in 2001 is opgezet. In paragraaf 8.2 en 8.3 wordt gekeken naar de openingstijden in 2001, in paragraaf 8.4 worden deze vergeleken met de situatie in 1980. In paragraaf 8.5 wordt deze informatie gebruikt om aan te geven in welke mate burgers in 2001 meer in de gelegenheid zijn om winkels te bezoeken dan in 1980. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting (§ 8.6).

8.1 Opzet van de studie

In de case-studie uit 1980 werden op steekproefbasis de openingstijden van 120 takken van dienstverlening (63 commerciële en 57 non-profitorganisaties) geregistreerd op een willekeurige dinsdag. Voor de case-studie in 2001 zijn opnieuw

¹³ De belangrijkste daarvan is dat in het onderzoek geen rekening is gehouden met de introductie van diensten op afstand zoals de PIN-automaat (sinds 1987) en meer recent de opkomst van internet (on line bestellingen en informatieverstrekking). Evenmin is rekening gehouden met de mogelijkheid dat mensen vrij zijn in de precieze bepaling van hun arbeidstijden, noch met ontwikkelingen op dit terrein tussen 1980 en 2001.

¹⁴ Meer informatie over dit project kan worden verkregen bij ing. D. Kloosterman, beleidsmedewerker dienstverlening bij de gemeente Amersfoort, kloh@amersfoort.nl.

op steekproefbasis de openingstijden van dienstverleners verzameld. Behalve op dinsdag zijn nu ook de openingstijden op alle andere doordeweekse dagen, de zaterdag en de (koop)zondag geïnventariseerd. Voorzover mogelijk zijn de openingstijden van dezelfde soorten van dienstverlening verzameld als in 1980. Hiertoe is dezelfde indeling gehanteerd, bestaande uit de markt- en (semi-)overheidssector.

De marktsector bestaat vooral uit winkels en andere commerciële organisaties zoals reisbureaus, schoonheidssalons en kappers, en verder zakelijke dienstverleners zoals uitzendbureaus en installatiebedrijven, en financiële dienstverleners zoals makelaars en banken. Voor deze sector geldt dat verreweg de meeste typen diensten die in 1980 in de case-studie waren opgenomen nog steeds bestaan en opnieuw konden worden onderzocht. Daarnaast is een aantal nieuwe marktorganisaties deel gaan uitmaken van het dagelijkse openbare leven en derhalve opgenomen in de case-studie, zoals de videotheek, het zonnecentrum en de maaltijdbezorgingsservice.

De (semi-)overheidssector bestaat enerzijds uit typische overheidsorganisaties die geheel door de overheid geïnitieerd en/of gefinancierd worden, zoals de afdeling Burgerzaken van de gemeente en de bibliotheek. Anderzijds bestaat deze categorie uit semi-overheidsorganisaties, organisaties die (deels) afhankelijk zijn van geldstromen van de landelijke of lokale overheid, bijvoorbeeld door middel van subsidies. De (semi-)overheidssector omvat bestuurlijke dienstverleners (gemeentelijke instellingen, bibliotheek, rechtshulp), medische dienstverlening (huisarts, tandarts, fysiotherapeut, ziekenhuis) en maatschappelijke dienstverleners (hulpverlening, kinderopvang).

De indeling in markt versus overheid valt grotendeels samen met een indeling in bedrijfssectoren. Dienstverleners in sommige sectoren worden echter zowel binnen de markt- als de (semi-)overheidssector vertegenwoordigd. Dit geldt vooral voor de sectoren vrije tijd en vervoer. Zo horen de horeca, bioscopen en sportscholen binnen de dienstverlening op het gebied van vrije tijd tot de marktsector, en musea, muziekscholen en zwembaden tot de (semi-)overheidssector. Hetzelfde geldt voor dienstverlening op het gebied van vervoer: taxibedrijven en benzinestations behoren tot de marktsector en het openbaar vervoer tot de (semi-)overheidssector.

Vooraf binnende (semi-)overheidssector is in de afgelopen 20 jaar het een en ander veranderd. Sommige van de in 1980 onderzochte diensten bestaan in 2001 niet meer, of niet meer onder dezelfde naam. Voor zeven diensten geldt dat zij nu niet of niet als aparte dienst in de case-studie zijn opgenomen. Dit zijn organisaties zoals de gemeentesecretarie, het gemeentelijk woningbedrijf en het medisch opvoedkundig bureau. Daarnaast zijn er ook nieuwe (semi-)overheidsdiensten bijgekomen, met name op het gebied van kinderopvang.

Naast deze verdwenen en nieuwe organisaties zijn er ook enkele organisaties die in de jaren tachtig nog als typische overheidsorganisaties konden worden aangetikt en die nu eerder onder de categorie semi-overheidsorganisatie vallen. Het

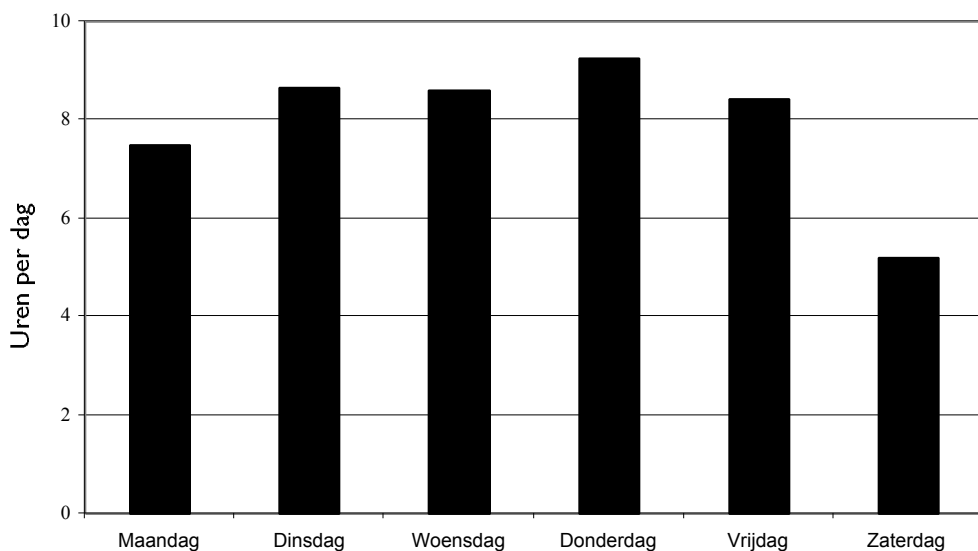
gaat hierbij om organisaties als de Nederlandse Spoorwegen, energiebedrijven, arbeidsvoorziening, et cetera: organisaties die geprivatiseerd zijn of commercieel geworden zijn, maar waarbij nog steeds sprake is van een afhankelijkheidsrelatie met de landelijke dan wel lokale overheid. Echter, omdat in deze studie de overheids- en semi-overheidsorganisaties als één categorie worden beschouwd, vinden deze verschuivingen binnen deze ene categorie plaats en heeft dit derhalve geen consequenties voor de vergelijkbaarheid van beide case-studies over de tijd. De 'verdwenen' organisaties worden in beide case-studies verder buiten beschouwing gelaten en van de 'nieuwe' organisaties wordt nagegaan in hoeverre hun openingstijden al dan niet afwijkend of ruimer zijn dan die van de overige organisaties.

Voor het onderhavige rapport zijn in 2001 de openingstijden van 122 dienstverlenende organisaties geïnventariseerd, waarvan 67 markt- en 55 (semi-)overheidsorganisaties. In eerste instantie is steeds het totale aantal aanbieders van een bepaalde dienst vastgesteld met gebruik van de Gouden Gids, de cd-foongids en/of de Gemeentegids. Vervolgens is uit deze aanbieders steeds een organisatie op aselecte wijze gekozen. De organisaties zijn alle in augustus 2001 telefonisch benaderd en er is steeds gevraagd naar de gebruikelijke openingstijden gedurende een week, van dag tot dag. Naast de case-studie is er ook telefonisch contact geweest met een aantal contactpersonen binnen de onderzochte gemeente en is er veldwerk verricht op een koopzondag in september.

8.2 Openingstijden van maandag tot en met zaterdag (2001)

De gemiddelde totale openingstijd van alle diensten samen per dag is eenvoudig weer te geven in een figuur (figuur 8.1). Uit deze figuur blijkt dat de gemiddelde

Figuur 8.1: openingsduur (gemiddelden) van alle diensten samen, maandag-zaterdag, 2001

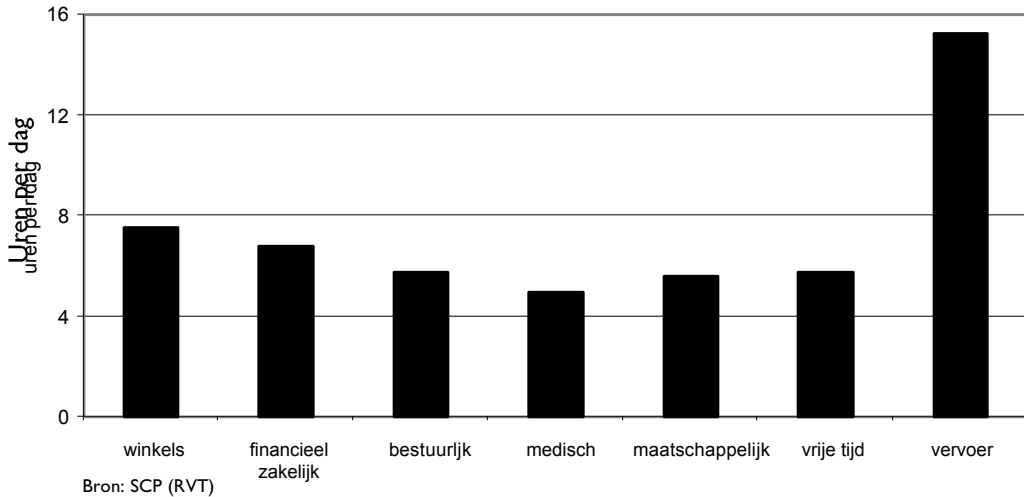
Bron: SCP (RVT)

openingstijd op dinsdag (8,6 uur), woensdag (8,6 uur) en vrijdag (8,5 uur) ongeveer gelijk is. Op maandag is deze gemiddeld korter (7,5 uur) en op donderdag juist wat langer (9,2 uur). Zaterdag heeft de minst ruime openingstijd van gemiddeld 5,2 uur per dag. Zoals later aan de orde komt, zijn verschillen tussen de dagen vooral te verklaren doordat bepaalde dienstverleners massaal dicht of open zijn: op maandagochtend zijn de meeste winkels niet open, op donderdagavond (koopavond) juist wel, terwijl op zaterdag veel (semi-)overheidsorganisaties niet open zijn.

Gekeken naar welke diensten op welke tijdstippen open zijn (niet in figuur) blijkt dat marktorganisaties over het algemeen ruimer geopend zijn dan (semi-)overheidsorganisaties. Per dag zijn er de nodige nuances. Op maandagochtend zijn er beduidend minder diensten open (gemiddeld 50%) dan op andere doordeweekse ochtenden. Ook zijn er dan meer (semi-)overheids- dan marktorganisaties geopend (respectievelijk 63,4% en 40,3%), wat eveneens afwijkend is. Een en ander kan verklaard worden door het grote aantal winkels dat op maandagochtend gesloten is. Ook is op donderdagavond (koopavond), in tegenstelling tot op de andere avonden, ruim 65% van de marktorganisaties tot 21.00 uur geopend. Op zaterdag is er beduidend meer verschil tussen de markt- en de (semi-)overheidssector dan op doordeweekse dagen. Om 13.30 uur is ruim 80% van de marktorganisaties geopend tegenover slechts 27% van de (semi)overheidsorganisaties. Van de diensten die op zaterdag open zijn, openen sommige iets later (tussen 9.30 en 10.00 uur) en zij sluiten ook wat eerder: om 17.00 uur is ruim 80% van de markt- en 85% van de (semi-)overheidsorganisaties gesloten.

Naast verschillen tussen de markt- en (semi-)overheidssector kunnen ook verschillen in de openingstijden van verschillende sectoren van dienstverlening onderscheiden worden. Uit figuur 8.2 is af te lezen dat de openingstijden binnen de verschillende soorten van dienstverlening nogal variëren. De dienstverleners op het gebied van vervoer hanteren de ruimste openingstijden (gemiddeld van maandag tot en met zaterdag 15,3 uur per dag). De winkels volgen met 7,6 uur per dag en de financieel-zakelijke diensten met 6,8 uur. De bestuurlijke diensten en de dienstverleners op het gebied van vrije tijd hebben beide een gemiddelde openingstijd van 5,8 uur per dag. De maatschappelijke diensten volgen met 5,6 uur en de medische dienstverleners kennen de minst ruime openingstijd van gemiddeld 5 uur per dag. Vooral de dienstverleners op het gebied van vervoer beïnvloeden de totale openingstijd van alle diensten samen positief. Daarnaast blijkt inderdaad dat de marktorganisaties (winkels, financieel-zakelijke dienstverleners) gemiddeld per dag een ruimere openingstijd hebben dan (semi-)overheidsorganisaties (bestuurlijke, medische en maatschappelijke dienstverleners).

Figuur 8.2: openingsduur per dag (gemiddelde maandag t/m zaterdag) per soort dienstverlening, 2001

De verschillen in de gemiddelde openstellingsduur werken door in de tijdstippen waarop de verschillende diensten voor het publiek geopend zijn. In de tabellen 8.1 en 8.2 zijn hiertoe de percentages open diensten per soort dienstverlening op verschillende tijdstippen op de dinsdag en de donderdag weergegeven (de dinsdag omdat dit een normale doordeweekse (werk)dag is en de donderdag vanwege de koopavond).

Tabel 8.1 Dinsdag: percentage open diensten op verschillende tijdstippen (in kwartier volgend op het aangegeven tijdstip), 2001

	Openings- piek 08.00	Openings- piek 09.00	Ochtend 11.00	Lunchtijd 12.30	Middagpiek 14.30	Einde middag 17.00	Begin avond 18.00	Late avond 21.00
Winkels	16	75	100	100	100	96	9	2
Financieel-zakelijk	21	79	93	57	93	79	29	14
Bestuurlijk	14	81	91	81	100	29	10	0
Medisch	36	55	64	46	91	55	27	9
Maatschappelijk	30	70	80	50	100	40	10	20
Vrije tijd	13	25	38	38	44	56	50	56
Vervoer	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: SCP (RVT)

Tabel 8.2 Donderdag: percentage open diensten op verschillende tijdstippen (in kwartier volgend op het aangegeven tijdstip), 2001

	Openings- piek 08.00	Openings- piek 09.00	Ochtend 11.00	Lunchtijd 12.30	Middagpiek 14.30	Einde middag 17.00	Begin avond 18.00	Late avond 21.00
Winkels	16	75	100	100	100	96	61	2
Financieel-zakelijk	21	79	86	57	93	79	43	14
Bestuurlijk	14	81	91	81	100	29	14	0
Medisch	36	55	55	36	82	46	18	9
Maatschappelijk	30	70	80	50	100	40	10	20
Vrije tijd	13	25	38	38	44	56	50	56
Vervoer	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: SCP (RVT)

Uit de tabellen is af te lezen dat de meeste winkels, de financieel-zakelijke, bestuurlijke en maatschappelijke dienstverleners vanaf 9.00 uur open zijn (70% tot ruim 80%). De dienstverleners op het gebied van vervoer zijn op dat tijdstip reeds allemaal geopend. In vergelijking met andere soorten dienstverlening zijn er om 9.00 uur weinig medische diensten en diensten op het gebied van vrije tijd geopend.

In de loop van de ochtend neemt binnen alle soorten van dienstverlening het percentage open diensten toe. Opnieuw vormt de medische dienstverlening een uitzondering: alleen op dinsdag neemt het aantal open medische diensten wat toe, op de overige ochtenden blijft dit percentage gelijk, namelijk 55%.

Bijna een derde van de financieel-zakelijke en maatschappelijke dienstverleners sluit (in 2001) tussen de middag voor een half tot anderhalf uur. Ook het percentage open diensten binnen de medische dienstverlening is rond lunchtijd behoorlijk laag. Dit komt vooral doordat sommige diensten slechts enkele uren per dag of zelfs per week open zijn, doorgaans 's ochtends vroeg of later in de middag. Daarnaast sluit een aantal diensten tijdelijk tussen de middag. Bij de onderzochte winkels en de dienstverleners op het gebied van vrije tijd en vervoer is daarentegen van tussentijdse sluiting geen sprake.

's Middags rond 14.30 uur zijn binnen alle soorten dienstverlening, met uitzondering van de dienstverlening op het gebied van vrije tijd, de meeste diensten geopend. De meeste diensten sluiten vervolgens tussen 17.00 en 18.00 uur. De winkels sluiten massaal om 18.00 uur (behalve op donderdag), de financieel-zakelijke dienstverleners vooral tussen 17.00 en 17.30 uur en de bestuurlijke en maatschappelijke dienstverleners om 17.00 uur. De medische diensten sluiten geleidelijk tussen 17.00 en 18.00 uur, al sluit een behoorlijk percentage medische dienstverleners al voor 17.00 uur. Het aantal open diensten op het gebied van vrije tijd neemt tussen 17.00 en 18.00 uur slechts minimaal af en ook de dienstverleners op het gebied van vervoer blijven gewoon open.

Tussen 18.00 en 21.00 uur zijn op dinsdag nog enkele winkels (supermarkt, bouwmarkt) geopend, na 21.00 uur is nog slechts één winkel geopend. Ook binnen de zakelijke, medische en maatschappelijke dienstverlening zijn rond 21.00 uur nog slechts enkele organisaties geopend (solariumcentrum, autorijschool, ziekenhuisbezoekuren en het wijk- en buurtcentrum). De bestuurlijke dienstverleners zijn na 21.00 uur massaal gesloten. Het aantal open diensten op het gebied van vrije tijd is 's avonds (na een kleine afname rond etenstijd) het grootst. De dienstverleners op het gebied van vervoer zijn 's avonds rond 21.00 uur nog steeds allemaal open. Tussen 24.00 en 1.00 uur sluiten ook zij. Op donderdagavond (koopavond) zijn vooral de winkels massaal geopend. Weliswaar sluit een aantal winkels tussentijds, waardoor rond 18.00 uur 61% geopend is, maar om 19.00 uur is 77% van de winkels geopend (cijfer niet in de tabel). Ook is 15% van de financieel-zakelijke dienstverleners extra of langer geopend. Bij de overige soorten dienstverlening is er weinig tot geen sprake van extra avondopenstelling. Binnen de bestuurlijke dienstverlening zijn weliswaar verschillende organisaties een avond per week extra (lang) open, maar van gezamenlijke openstelling op de donderdagavond is geen sprake. Tot slot is voor de zaterdag nagegaan hoeveel diensten er per soort dienstverlening op verschillende tijdstippen open zijn (tabel 8.3). Uit deze tabel blijkt dat op zaterdag de meeste winkels gewoon geopend zijn, maar dat de meeste wel een uur eerder sluiten. Ook is bijna twee derde van de zakelijke en financiële dienstverleners geopend, die ook veelal vroeg sluiten 's middags. Verder is op zaterdag maar een zeer beperkt aantal bestuurlijke (bibliotheek en postkantoor) en medische dienstverleners open (kraamzorg en bezoeken in ziekenhuis) en dan vaak ook nog maar voor een paar uur per dag. De maatschappelijke dienstverleners zijn massaal dicht. Wel zijn op zaterdag relatief veel dienstverleners op het gebied van vrije tijd geopend. De dienstverlening op het gebied van vervoer begint iets later, maar sommige dienstverleners (lokaal busvervoer en de taxicentrales) gaan op zaterdag ook wat langer door tot respectievelijk 0.30 en 1.00 uur.

Tabel 8. 3 Zaterdag: percentage open diensten op verschillende tijdstippen (in kwartier volgend op het aangegeven tijdstip), 2001

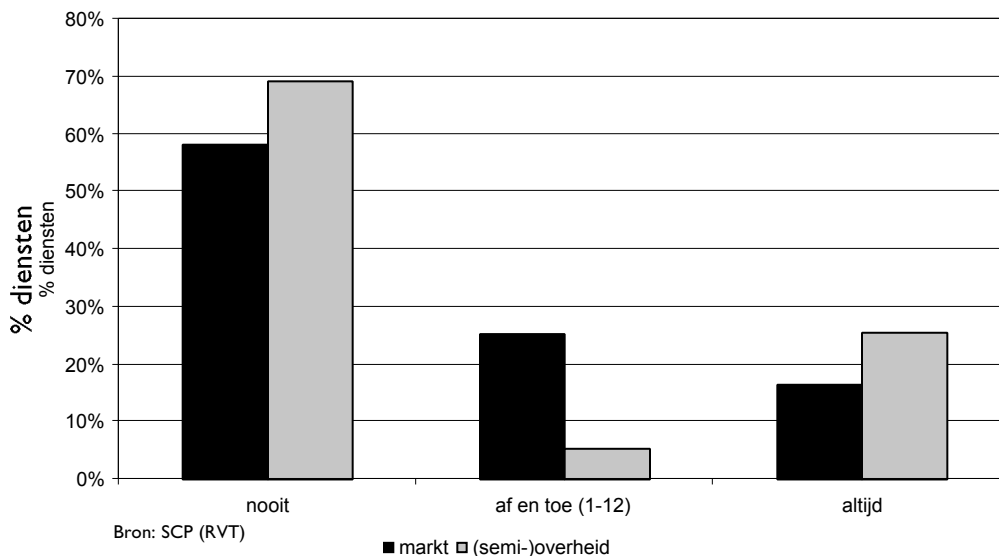
	Openingspiek 08.00	Openingspiek 09.00	Middagpiek 13.30	Einde middag 17.00	Avond 21.00
Winkels	11	71	98	16	2
Financieel-zakelijk	14	50	57	7	7
Bestuurlijk	0	10	14	5	0
Medisch	9	9	18	18	9
Maatschappelijk	0	0	0	0	0
Vrije tijd	6	31	56	25	31
Vervoer	100	100	100	100	100

Bron: SCP (RVT)

8.3 Openingstijden op zondag (2001)

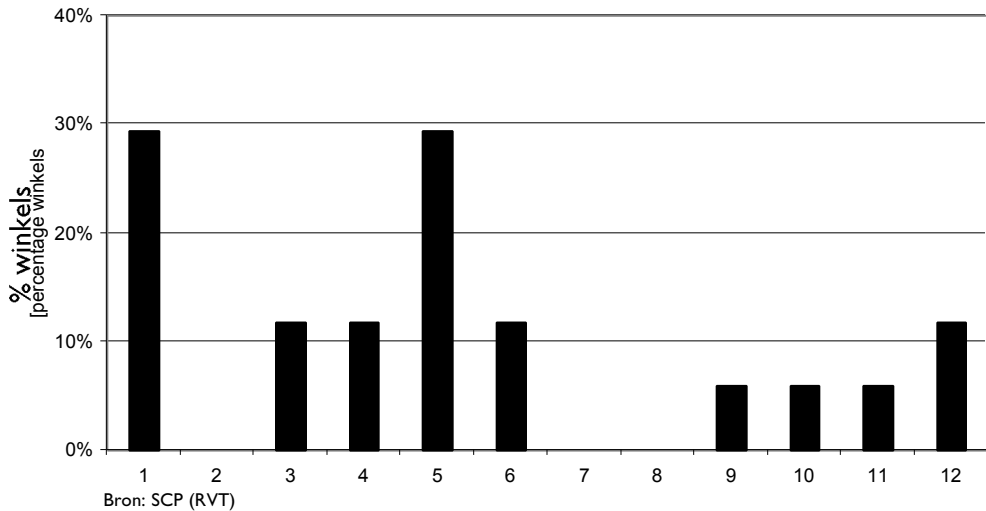
Op zaterdag zijn buiten de winkels en de dienstverleners op het gebied van vrije tijd de meeste diensten beperkt of niet geopend. Zoals uit figuur 8.3 blijkt zijn op zondag echter maar zeer weinig diensten altijd geopend. Zowel veel markt- (ruim 58%) als (semi-)overheidsorganisaties (bijna 70%) zijn nooit open op zondag. Dit impliceert niet dat de overige organisaties altijd op zondag open zijn: ruim 25% van de markt- en 6% van de (semi-)overheidsorganisaties zijn 'weleens' open op zondag, variërend van een- tot maximaal twaalfmaal per jaar. Dit zijn vooral winkels die open zijn op koopzondagen. Bijna 26% van de (semi-)overheids- en 16% van de marktorganisaties is altijd open op zondag. Het betreft hier vooral dienstverleners op het gebied van vrije tijd (bioscopen, dansscholen, de kinderboerderij, musea). Hetzelfde geldt voor dienstverleners op het gebied van (openbaar) vervoer. Ook de kraamhulp, het bezoeken in het zieken- en verpleeghuis (medische dienstverleners), het politiebureau (bestuurlijk) en het buurtcentrum (maatschappelijk) zijn op zondag toegankelijk voor hen die hier gebruik van willen of moeten maken. Verder is een aantal zakelijke dienstverleners altijd geopend op zondag zoals de videotheek, een kunstgalerie en de maaltijdbezorgservice.

Figuur 8.3: openstelling van diensten op zondag, 2001

Met de Winkeltijdenwet van 1996 is het maximale aantal koopzondagen waarop winkels geopend mogen zijn verruimd van 8 naar 12. Ook in de onderzochte gemeente is het aantal toegestane koopzondagen door de gemeente in de Winkeltijdenverordening van 1996 vastgesteld op 12, maar winkeliers bepalen zelf of zij al dan niet open gaan op koopzondag. Van de onderzochte winkels (44) maakt 40% weleens gebruik van de mogelijkheid om op koopzondag open te gaan. Het aantal keren dat winkels op jaarbasis op koopzondag open gaan varieert echter nogal, zoals blijkt uit figuur 8.4.

Figuur 8.4: frequentie van openstelling op koopzondag per jaar, winkels, 2001

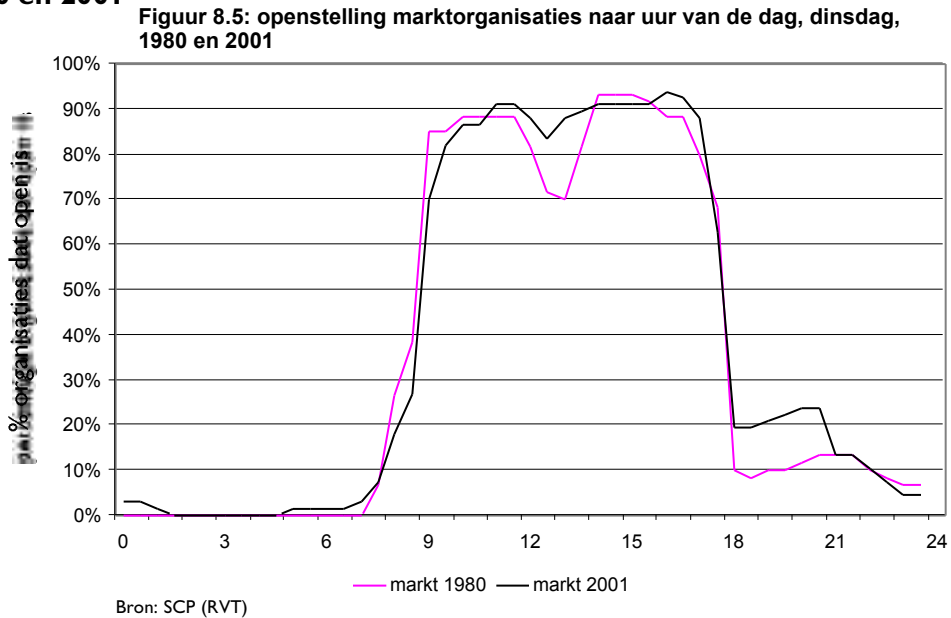

Bijna 30% van de winkeliers is slechts eenmaal per jaar op koopzondag open, vaak de koopzondag voor kerst. Slechts 12% van de winkels is open op alle koopzondagen dat men open mag zijn. De verhoging van het maximaal aantal toegestane koopzondagen van 8 naar 12 heeft dus vooralsnog niet geleid tot een situatie waarin winkeliers massaal gebruik maken van de mogelijkheid om 8 zondagen per jaar open te gaan. Hierbij dient te worden opgemerkt dat zowel winkeliers uit het centrum als uit omliggende winkelcentra onderzocht zijn en het dus mogelijk is dat in het centrum de frequentie waarmee winkels open gaan relatief gezien wat hoger is. Bij een werkbezoek tijdens een koopzondag in het centrum bleek echter dat vooral de winkels die tot bekende winkelketens behoorden open waren, en dat vrijwel alle 'plaatselijke' winkels dicht waren. Buiten de dienstverleners die altijd op zondag geopend zijn en de winkels die af en toe op koopzondag open zijn, is er van openstelling van andere soorten dienstverlening op zondag vrijwel geen sprake. Slechts 6% van de overige onderzochte dienstverleners geeft aan weleens op zondag open te zijn, waaronder het VVV-kantoor, dat in het toeristische seizoen (juni tot en met augustus) op zondag open is. Van de zondag als extra dag voor het gebruik maken van diensten is, met uitzondering van de diensten op het gebied van vrije tijd en vervoer, in 2001 geen sprake.

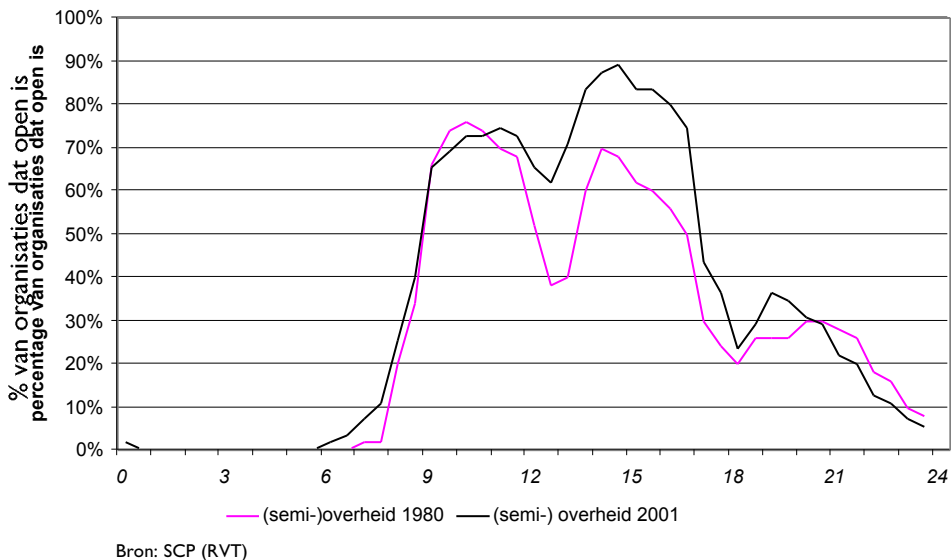
8.4 Openingstijden in 1980 versus openingstijden in 2001

In de voorafgaande paragrafen is een beeld geschetst van de openingstijden anno 2001. Aangezien deze case-studie een replicatie is van een case-studie uit 1980, toen de openingstijden op dinsdag werden geïnventariseerd, kan nu op basis van de verzamelde gegevens uit 1980 en 2001 worden nagegaan wat de verschillen zijn tussen de openingstijden van diensten in 1980 en in 2001 (op dinsdag; figuren 8.5 en 8.6).

Figuur 8.5: openstelling marktorganisaties naar uur van de dag, dinsdag, 1980 en 2001

Figuur 8.6: openstelling (semi-) overheidsorganisaties naar uur van de dag, dinsdag, 1980 en 2001

Uit de grafieken blijkt dat er weinig verschil bestaat in het tijdstip waarop de meeste diensten 's ochtends opengaan. Zowel in 1980 als in 2001 openen verreweg de meeste diensten om 9.00 uur. In 1980 waren er op dit tijdstip wel iets meer diensten open (ruim 76%) dan in 2001 (bijna 70%). Dit verschil wordt vooral veroorzaakt door de marktorganisaties, die in 2001 iets later openen dan in 1980: was in 1980 om 9.00 uur

85% van de marktorganisaties geopend, in 2001 is op dat tijdstip net 70% geopend. Wat opvalt in de grafieken is de afname in de mate waarin organisaties tussen de middag, of tussentijds, sluiten. Vooral binnen de (semi-)overheidssector is het aantal organisaties dat tussentijds voor een bepaalde tijd sluit afgenomen. In 2001 komt het weliswaar nog steeds voor dat organisaties sluiten, maar in veel mindere mate dan in 1980: om 12.30 uur was in 1980 nog geen 40% van de (semi-)overheidsorganisaties geopend, terwijl dat in 2001 bijna 62% is. Ook binnen de marktsector is het aantal organisaties dat om 12.30 uur gewoon open is toegenomen, en wel van bijna 72% in 1980 tot bijna 84% in 2001.

Naast de afname in het aantal organisaties dat tussentijds sluit, is er in 2001 een duidelijke stijging in het aantal (semi-)overheidsorganisaties dat tussen 13.30 en 16.00 uur open is. Op dinsdagmiddag in 2001 zijn dus beduidend meer (semi-)overheidsdiensten geopend dan in 1980.

Zowel in 1980 als in 2001 sluiten de meeste diensten tussen 17.00 en 17.30/18.00 uur. In de grafieken is echter te zien dat er in 2001 na 17.00 uur meer marktorganisaties open zijn dan in 1980. Om 19.00 uur was in 1980 slechts 10% van de marktorganisaties nog geopend, in 2001 is dat bijna 21%. Ook is in 2001 om 19.00 uur ruim 36% (1980: 26%) van de onderzochte (semi-)overheidsorganisaties geopend (dienstverleners op het gebied van vrije tijd en vervoer, bestuurlijke dienstverleners en in beperkte mate medische en maatschappelijke dienstverleners). Vanaf 21.00 uur is het totaal aantal open diensten in 1980 en 2001 nagenoeg gelijk.

Uit het voorafgaande blijkt dat er sprake is van een verruiming van de openingstijden van diensten op dinsdag in 2001 in vergelijking met 1980 en dat deze verruiming vooral vorm krijgt door verruiming van de openingstijden in de (semi-)overheidssector. Organisaties binnen die sector gaan in 2001 veel minder vaak dan in 1980 'tussen de middag' dicht en blijven of gaan ook vaker 's middags open. Ook marktorganisaties dragen bij aan het verruimen van de totale openingstijd, met name in de late middag en de (vroeg) avond. Indien de nieuwe soorten dienstverlening (videotheek, solariumcentrum, organisaties op het gebied van kinderopvang et cetera) buiten beschouwing worden gelaten, verandert het beeld niet: de geconstateerde verruiming in de openingstijden in vergelijking met 1980 blijft vrijwel net zo groot. Uit nadere bestudering blijkt dat deze nieuwe dienstverleners in iets mindere mate 's ochtends (met uitzondering van organisaties op gebied van kinderopvang) en relatief vaak 's avonds geopend zijn, maar het is niet zo dat deze nieuwe organisaties de verruiming van de openingstijden in grote mate positief beïnvloeden.

8.5 Trefkansen

In de case-studie uit 1980 zijn voor ieder individu 'trefkansen' uitgerekend (Knulst en Schoonderwoerd 1983). Deze gaven weer wat de gemiddelde kans was van een

¹⁵ Berekend door voor ieder eerste kwartier van een halfuur het aandeel (%) open diensten te vermenigvuldigen met het aandeel (%) personen dat op dat moment in de gelegenheid was om van de betreffende dienst gebruik te maken, en van de aldus verkregen 48 tijdsgebonden trefkansen (48 halve uren op een dag) het daggemiddelde te nemen. Personen werden geacht in de gelegenheid te zijn om van een dienst gebruik te maken indien ze op dat moment niet betrokken waren bij het arbeidsproces, bij het onderwijs (voorzover zij daartoe aanwezig moesten zijn bij een onderwijsinstelling) of bij taken op het huishoudelijke en verzorgende vlak in engere zin (maaltijden bereiden, kinderen verzorgen; activiteiten die zich niet gemakkelijk in de tijd laten verplaatsen).

individuele burger om op een dag (de dinsdag) op een willekeurig moment een voorziening open aan te treffen en daar ook gebruik van te maken¹⁵. Gekeken werd dus niet alleen naar de openingstijden van de diensten zelf, maar ook naar de tijden waarop burgers in de gelegenheid waren om van die voorzieningen gebruik te maken. Bij dit laatste is de stelregel gehanteerd dat burgers niet in staat waren om gebruik te maken van voorzieningen indien zij op dat moment betrokken waren bij het arbeidsproces, het onderwijs (voorzover zij daartoe aanwezig moesten zijn bij een onderwijsinstelling) of bij taken op het huishoudelijke en verzorgende vlak in engere zin (maaltijden bereiden, kinderen verzorgen; activiteiten die zich niet gemakkelijk in de tijd laten verplaatsen).

Op basis van het nu verzamelde materiaal kan eenzelfde trefkans worden berekend voor het jaar 2001, en daarmee - met uiteraard de nodige haken en ogen - voor de ontwikkeling in de gelegenheid van burgers om gebruik te maken van voorzieningen. Enerzijds wordt die gelegenheid beïnvloed door de openingstijden, anderzijds door de tijd die andere taken in beslag nemen. Voor dit laatste is, evenals in de studie uit begin jaren tachtig, gebruik gemaakt van de meest recente gegevens uit het TBO (in dit geval het TBO'00). Om ervoor te zorgen dat de analyse zoveel mogelijk vergelijkbaar is met die uit 1980, zijn de analyses voor dat jaar opnieuw uitgevoerd en wel op een identieke wijze als de analyse voor 2000 (tabel 8.4).

Tabel 8.4 Ontwikkeling trefkansen, bevolking van 12 jaar en ouder (07.00-21.00 uur), 1980-2001

	Alle diensten		Marktorganisaties		Overheidsorganisaties	
	1980	2000	1980	2000	1980	2000
Bevolking	26,0	27,3	28,8	28,4	22,6	26,1

Bron: SCP (RVT, TBO), Knulst en Schoonderwoerd (1983)

Uit de tabel komt naar voren dat de kans om een willekeurige voorziening op een willekeurig moment tussen 7.00 en 21.00 uur aan te treffen, tussen 1980 en 2001 licht is gestegen. Deze stijging komt voor rekening van de verruiming van de openingstijden van semi-overheidsorganisaties. Kijkt men alleen naar de marktorganisaties, dan is de kans om een voorziening open aan te treffen tussen 1980 en 2001 juist gedaald. De primaire reden hiervoor is dat de stijging in het percentage werkenden tussen 1980 en 2001 verhoudingsgewijs aanmerkelijk groter is geweest dan de verruiming van de openingstijden in de marktsector (zie ook § 4.3). Zoals al eerder opgemerkt, heeft deze verruiming zich feitelijk beperkt tot een of twee typen winkels, en zijn de openingstijden van veel andere typen dienstverleners tussen 1980 en 2001 nog weinig veranderd. In de (semi-)overheidssector zijn de ontwikkelingen in de openingstijden wat omvangrijker geweest, reden waarom het verschil in trefkansen tussen markt- en (semi-

)overheidsorganisaties tussen 1980 en 2001 kleiner is geworden (ten gunste overigens nog wel van marktorganisaties).

Uit de analyse komt verder naar voren dat de openingstijden het slechtst zijn toegesneden op de leefsituatie van voltijds werkenden met kinderen (tabel 8.5). In 2001 had een voltijds werkende met kinderen gemiddeld 8,8% kans om een voorziening op dinsdag open aan te treffen (1980: 8,5%). Voltijds werkenden zonder kinderen zijn iets beter, maar niet veel beter af. Echte progressie is pas waarneembaar indien men in deeltijd werkt, of onder scholieren en studenten. Evenals in 1980 maken de niet-werkenden beduidend meer kans om een voorziening open aan te treffen dan de werkenden.

Tabel 8.5 Ontwikkeling trefkansen (alle diensten samen) voor diverse bevolkingsgroepen voor alle diensten (07.00-21.00 uur), 1980-2001

	1980	2000
Scholieren/studenten	21,1	21,3
Deeltijds werkenden, zonder kind	17,9	24,0
Idem, met kind	20,6	19,3
Voltijds werkenden, zonder kind.	8,9	9,7
Idem, met kind	8,5	8,8
Niet-werkenden zonder kind	38,8	44,2
Idem, met kind	34,5	37,6
Werkloos/gepensioneerd	41,4	44,8

Bron: SCP (RVT, TBO), Knulst en Schoonderwoerd (1983)

8.6 Samenvatting

Nadat in hoofdstuk 7 is geconstateerd dat het in Nederland ontbreekt aan een gedetailleerde registratie van langetermijnontwikkelingen in de openingstijden, is in dit hoofdstuk een kleine case-studie verricht op dit terrein. Evenals dat eerder al eens gebeurde, in 1980, zijn de openingstijden van ruim honderd dienstverleners in een middelgrote stad in het westen van het land geïnventariseerd. Uit de inventarisatie komt naar voren dat, in het kielzog van de veranderende winkeltijden, vooral de publieke diensten hun openingstijden hebben aangepast. Sluiting in of tussen de middag komt nu minder vaak voor dan twintig jaar geleden. Avondopenstelling van diensten blijft echter beperkt tot enkele geïsoleerde zaken of traditionele bedrijfstakken (horeca, uitgaan). Per saldo is de gemiddelde kans om een voorziening open aan te treffen de afgelopen twintig jaar licht verbeterd. Ook in 2000 heeft een voltijds werkende echter niet meer dan 10% kans om een willekeurige voorziening op een doordeweekse dag open aan te treffen.

9

Private tijd: eten en slapen, huishouden en vrije tijd

De private tijd, de tijd die men besteedt aan eten en slapen, het huishouden en de resterende vrije tijd, vormt in dit overzicht de restcategorieën. Voor alle geldt dat ze in belangrijke mate door burgers beschouwd worden als het domein van de vrijekeuzeruimte. Na alle plaatsen waar men geacht wordt verantwoording af te leggen over zijn of haar gedrag geldt de vrije tijd als de gelegenheid om de eigen behoeftes voorop te stellen. Informeren naar iemands favoriete vrijetijdsbestedingen heeft daarmee al gauw iets 'gluurderigs'. Niet voor niets vroeg het CBS zich in 1955/'56, bij een van de eerste nationale vrijetijdsonderzoeken, ietwat weemoedig af "of er nu nog gebieden overblijven waar de mens, onbekommerd door de vraag of hij of zij onder of boven het gemiddelde zit (...) rustig zijn gang kan gaan" (CBS 1955-1956).

Inmiddels zijn de tijden danig veranderd. Tegenwoordig treedt niet de overheid maar de commercie als 'Big Brother' op. Aanzienlijke groepen burgers geven tamelijk achteloos delen van hun (gespeelde) privé-leven bloot. Desondanks wordt wat iemand doet of laat in zijn vrije tijd nog altijd in hoge mate geacht iemands privé-aangelegenheid te zijn (tenzij die vrijetijdsbesteding in wat voor zin dan ook 'afwijkend' is; zie Beckers en Mommaas 1991). Bijgevolg zijn er weinig statistieken die diepgravend ingaan op wat men doet na te hebben gewerkt of naar school te zijn geweest. In verhouding tot de hoeveelheid gegevens over arbeid, onderwijs, demografie, gezondheid of inkomens is de statistische informatie over huishouden en vrije tijd beperkt.

Voor de vrije tijd speelt daarbij nog mee dat dit veld beleidsmatig sterk versnipperd is. Sport valt onder VWS, cultuur en media onder OC&W, toerisme onder EZ, recreatie onder LNV. Voor het huishouden is onduidelijk waar de ministeriële verantwoordelijkheid ligt (SZW zou wellicht een goede kans maken). Gegeven deze beleidsmatige versnippering, alsmede het feit dat op geen van deze terreinen aansprekende recente voorbeelden van tijdsordeningsbeleid bekend zijn, blijft een beschrijving van het beleid in dit hoofdstuk achterwege¹⁶.

De beleidsmatige versnippering vertaalt zich in aparte statistieken over museumbezoek, bezoek aan dierentuinen en pretparken, sportclubs en -scholen en vakantiegedrag. Vooral het CBS doet hierbij diverse (langlopende) tellingen onder aanbieders van vrijetijdsvoorzieningen. De meeste daarvan bevatten weinig

¹⁶ Eerder is wel al ingegaan op het overheidsbeleid inzake arbeid en zorg (hoofdstuk 4) en op het beleid inzake opvang van kinderen (hoofdstuk 5).

tot geen tijdsorderingsgegevens, een enkele vraag over het totaal aantal openingsuren daargelaten. Om die reden zal aan de aanbodzijde van huishouden en vrije tijd in dit hoofdstuk weinig tot geen aandacht worden besteed¹⁷.

Blijft over de vraagzijde. Met alle aandacht voor de combinatie arbeid en zorg worden in verschillende (arbeids)onderzoeken inmiddels vragen opgenomen over vooral de verdeling van huishoudelijke taken. Doorgaans gaat het echter om een beperkt aantal vragen, weggestopt aan het einde van een toch al lang vragenformulier. De meest complete informatie over eten en slapen, huishouden en vrije tijd is terug te vinden in de serie TBO's van het SCP en partners. Van daar dat - in het kort¹⁸ - zal worden ingegaan op de uitkomsten uit dit onderzoek, eerst in termen van hoeveelheden tijd - de 'chronometrie' - daarna in termen van de ordening over de dag en de week ('chronologie') (§ 9.1 respectievelijk § 9.2). Aansluitend zal aan de hand van ander onderzoek worden ingegaan op hetgeen bekend is over de ordening van vooral vrije tijd over het jaar (§ 9.3). Het hoofdstuk wordt afgesloten met een kort overzicht van het onderzoek naar houdingen ten aanzien van de tijd, een 'tijds cultuur' (§ 9.4) en met een samenvatting (§ 9.5).

9.1 De tijd besteed aan eten en slapen, huishouden en vrije tijd

Uit het TBO blijkt dat de hoeveelheid tijd die aan huishoudelijke en zorgtaken wordt besteed, door de jaren heen opvallend constant is. De hoeveelheid vrije tijd daarentegen is niet constant. Vooral door toedoen van de stijgende arbeidsdeelname vertoont de hoeveelheid vrije tijd na 1995 een vrij sterke daling (tabel 9.1; cijfers over arbeid en educatie ter aanvulling).

Tabel 9.1 Verplichte, persoonlijke en vrije tijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week^a en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
arbeid (betaald werk)	14,8	14,0	14,1	16,6	17,3	19,4	112
zorg (en huishouden)	19,1	19,5	19,4	18,5	18,9	19,0	100
onderwijs	6,7	7,3	7,2	6,9	6,4	5,5	86
totaal: verplichte tijd	40,7	40,8	40,7	42,0	42,6	43,9	103
persoonlijke tijd	76,3	76,8	75,3	75,5	75,0	76,6	102
vrije tijd	47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8	95

^a De categorieën tellen niet exact op tot 168 uur, doordat sommige activiteiten niet eenduidig aan een van de hoofd categorieën vallen toe te schrijven.

Bron: SCP (TBO)

¹⁷ In hoofdstuk 7 en 8 is wel sporadisch ingegaan op de openingstijden van verschillende vormen van vrijetijdsdienstverleners.

¹⁸ Voor meer uitgebreide informatie, zie de twee rapporten die aan deze subparagrafen ten grondslag liggen, te weten Naar andere tijden (Van den Broek et al. 1999) en Trends in de tijd (Breedveld en Van den Broek 2001). Van deze rapporten bevat het laatste de meest recente gegevens, maar het eerste gedetailleerdere informatie.

Ter verklaring voor het constant blijven van de hoeveelheid aan huishoudelijke taken bestede tijd is, naast de huishoudelijke rationalisering in de vorm van vaatwasmachine en magnetron, gewezen op de huishoudverdunding. Het kleiner worden van de huishoudens impliceert dat meer mensen ieder voor zich de als zodanig minder tijdrovende huishoudelijke handelingen gingen verrichten (Knulst en Van Beek 1990). Het wegvallen van traditionele rolpatronen betekent verder dat steeds minder personen de vruchten konden plukken van een partner die fulltime het huishouden bestierde. Mannen zijn steeds meer in het huishouden gaan doen, vrouwen steeds minder (tabel 9.2). Ook anno 2000 doen vrouwen echter nog tweemaal zoveel in het huishouden als mannen. Deze situatie is in andere Europese landen, inclusief de Scandinavische landen, niet veel beter (SCP 2000). De veranderende taakverdeling thuis en op de arbeidsmarkt heeft wel betekend dat inmiddels 47% van de 20-jarigen tot de 'taakcombineerders' gerekend kan worden (zie § 4.3).

Tabel 9.2 Zorgtaken naar achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in uren per week en index 2000, 1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van 12 jaar	19,1	19,5	19,4	18,5	18,9	19,0	100
sekse							
man	8,6	9,3	10,3	10,4	11,3	12,0	107
vrouw	29,5	29,5	28,3	26,5	26,2	25,7	98

Bron: SCP (TBO)

In 2000 waren personen van 12 jaar en ouder ruim drie uur per week drukker met arbeid, zorg of studie dan vijftien jaar daarvoor (tabel 9.3). Ruim een uur van die toename werd sinds 1995 gerealiseerd. Zowel mannen als vrouwen kregen het drukker, vrouwen wat meer dan mannen omdat de toename van de arbeidstijd bij de vrouw hoger uitviel dan de afname in de zorgtaken. Per saldo werd het gat tussen man en vrouw in de totale verplichtingen in 2000 wat kleiner. Naar leeftijd onderscheiden geeft het tijdsbeslag door taken overal een stijging te zien, het meest onder de 50-64-jarigen. Ook hier geldt dat de (indrukwekkende) toename in de arbeidstijd in onvoldoende mate gecompenseerd werd door een afname in de andere taken (zorg en onderwijs).

Tabel 9.3 Objectieve tijdsdruk (verplichtingen aan arbeid, zorg en onderwijs, in uren per week en index 1985-2000, 1995 = 100) en subjectieve tijdsdruk (percentage dat zich in onderzoekswEEK een of meer dagen 'gejaagd' voelde), naar enkele achtergrondkenmerken, bevolking van 12 jaar en ouder, 2000

	objectieve tijdsdruk (in uren per week)				subjectieve tijdsdruk (in procenten)	
	1985	1990	1995	2000	index	2000
bevolking van 12 jaar	40,7	42,0	42,6	43,9	103	47
seks						
man	39,8	42,1	43,7	44,6	102	43
vrouw	41,6	42,0	41,6	43,2	104	50
leeftijd						
12-19 jaar	43,1	46,9	44,8	47,0	105	46
20-34 jaar	47,0	47,9	48,9	51,1	105	58
35-49 jaar	46,0	48,1	48,6	50,6	104	54
50-64 jaar	34,6	32,7	35,7	38,7	109	40
65 jaar	24,4	23,6	25,0	26,0	104	23
Taakcombinatie						
combineert geen taken	37,5	38,0	37,7	37,5	99	42
combineert arbeid en zorg ^a	53,5	53,9	55,1	55,5	101	57

^aMinimaal twaalf uur betaald werk en minimaal acht uur huishoudelijk werk in onderzoekswEEK.

Bron: SCP (TBO)

In het TBO'00 is voor het eerst gevraagd naar de mate waarin mensen zich 'gejaagd' voelen. Bijna de helft van de bevolking rapporteerde over de onderzoekswEEK minimaal één gejaagde dag (tabel 9.3). Gejaagdheid hangt in de regel samen met de objectieve tijdsdruk en, net als met die objectieve tijdsdruk, ook met achtergrondkenmerken. Drukbezette mensen rapporteren vaker een of meer gejaagde dagen dan mensen met weinig verplichtingen. Taakcombineerders geven vaker dan niet-taakcombineerders aan zich druk of gejaagd te voelen. Ook bij de onderscheiden leeftijdscategorieën wordt meer subjectieve tijdsdruk gerapporteerd naarmate die leeftijdsgroepen meer door verplichtingen in beslag genomen worden. Hoewel mannen gemiddeld een wat groter tijdsbeslag door verplichtingen kenden, rapporteerden vrouwen wat vaker een of meer gejaagde dagen per week.

Vergelijking door de tijd is helaas niet mogelijk. Wel waren in het TBO'00 twee andere vragen opgenomen, namelijk naar de mate waarin men vindt dat men over voldoende vrije tijd beschikt en naar de mate dat men zich soms/vaak gejaagd voelt in de vrije tijd. Vergelijkbare vragen waren eerder, in respectievelijk

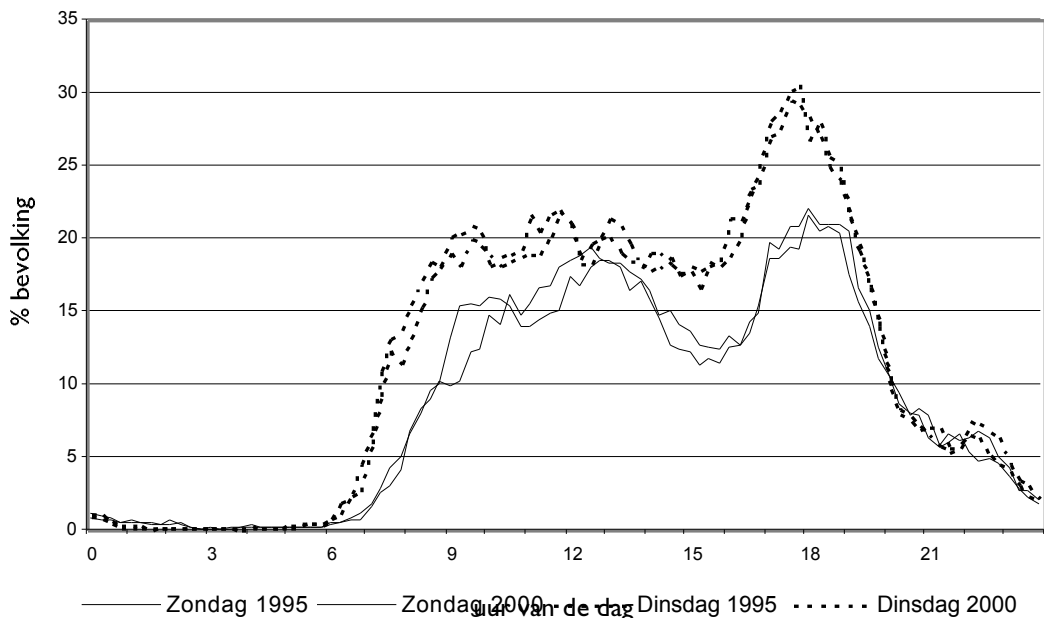
1977 en 1974, gesteld in de POLS/DLO-onderzoeken van het CBS. Uit de analyse (Breedveld en Van den Broek 2002) blijkt dat Nederlanders (van 18 tot 64 jaar) de afgelopen decennia nauwelijks vaker zijn gaan vinden dat ze onvoldoende vrije tijd tot hun beschikking hebben - 31% vond dat in 1977, tegen 34% in 2000. Wel voelt men zich gejaagder in de vrije tijd. In 1974 voelde nog 30% zich soms of vaak gejaagd in de vrije tijd, in 2000 was dat gestegen naar 40%. Het groeiende aanbod van vrijetijdsvoorzieningen, - faciliteiten, -diensten en -producten leidt er kennelijk toe dat ook de vrije tijd niet aan een tempoversnelling ontkomt.

9.2 De ordening van eten en slapen, huishouden en vrije tijd over de dag en de week

Toen het CBS medio jaren vijftig een studie wilde verrichten naar de vrijetijdsbesteding, meende het zich nog te kunnen beperken tot onderzoek naar de 'avond- en weekeindbesteding' (zaterdags vanaf 12.00 uur). Doordeweekse dagen werden overdag heilzamer besteed, zo moet de gedachte zijn geweest.

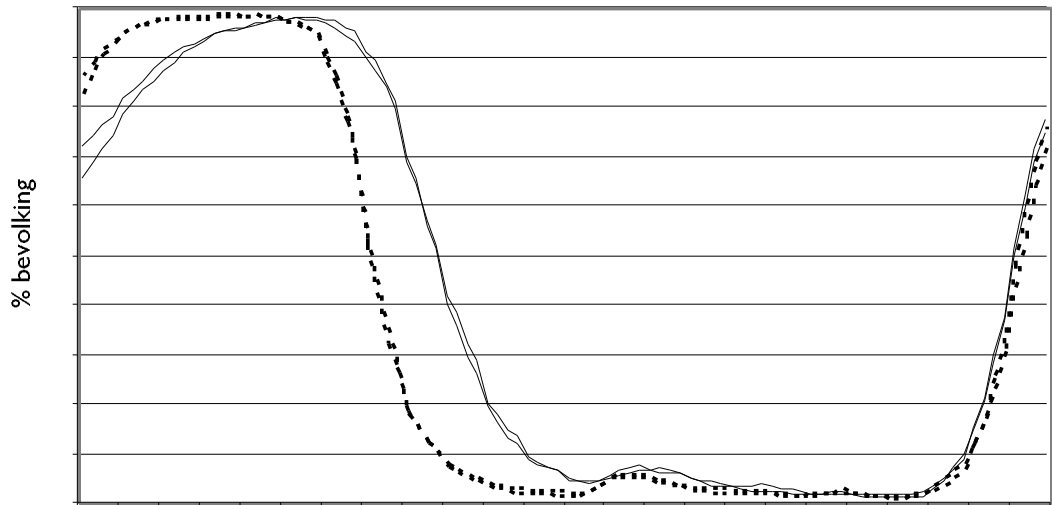
Met de zogenaamde 24-uurseconomie en de arbeidstijdverkorting lijken arbeid en vrije tijd echter veel minder nadrukkelijk gescheiden. Mensen zouden tegenwoordig op alle momenten van de dag en de week werken en recreëren. Lang voordat de term '24-uurseconomie' in zwang kwam had deze gedachte al ertoe geleid dat het tijdsbestedingsonderzoek niet beperkt werd tot de avonden en weekeinden, maar de gehele week omvatte. Bij de bestudering van de arbeidsritmes bleek echter al dat arbeid nog in hoofdzaak doordeweeks en overdag plaatsvindt. De ritmes van de 'private tijd' vormen daar een vrij nauwgezet spiegelbeeld van (figuren 9.1 t/m 9.4).

Figuur 9.1: Huishouden en zorg op dinsdag en zondag, bevolking 12 jaar en ouder

Bron: SCP (TBO)

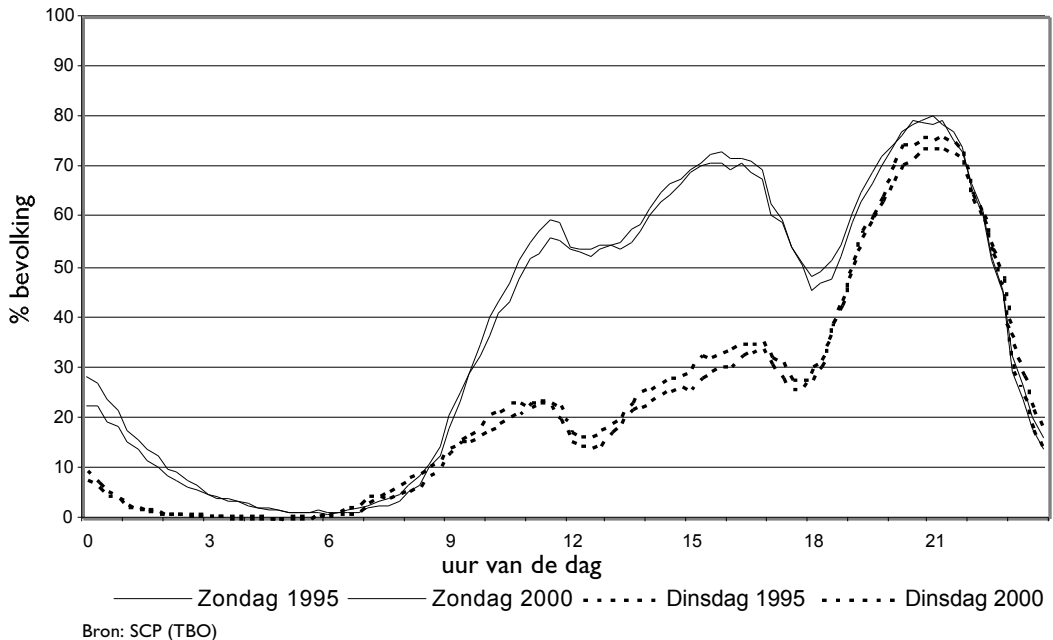
Figuur 9.2: slaap op dinsdag en zondag, bevolking 12 jaar en ouder, 1995 en 2000

Figuur 9.3: eten op dinsdag en zondag, bevolking 12 jaar en ouder, 1995 en 2000

% bevolking

Figuur 9.4: vrijetijd op dinsdag en zondag, bevolking 12 jaar en ouder, 1995 en 2000

Uit de figuren ontstaat het beeld van een dag- en weekindeling die nog tamelijk sterk in het teken staan van een aantal vaste ritmes. Eten is, zeker op de dinsdag, nog duidelijk geconcentreerd rond de klok van 12 en de klok van 6 (18.00 uur). Opstaan doen de meeste mensen op doordeweekse dagen rond een uur of 7, op zondag een uur of twee later. Tussen 22.00 en 24.00 uur gaan de meeste mensen weer naar bed. Om 3.00 uur 's nachts slaapt meer dan 99% van de bevolking. Tussen eten en slapen door wordt er door de week overdag met regelmaat wat in het huishouden gedaan, (inmiddels) ook op zondag. Het aandeel van het huishoudelijk werk dat in de avonden en weekeinden plaatsvindt, was altijd al vrij hoog, maar is de afgelopen 25 jaar nog verder gegroeid (van 39% naar 46%; Breedveld en Van den Broek 2001). De vrije tijd is door de week nog in belangrijke mate in de avonden geconcentreerd. Door de tijd heen blijkt alleen het televisiekijken overdag substantieel aan betekenis te hebben gewonnen: tussen 1975 en 2000 is het aandeel van de avond in het tv-kijken stelselmatig afgenomen, van 99% in 1975 naar 84% in 2000 (ibid).

Het TBO biedt ook goede mogelijkheden om de kleur van de diverse doordeweekse dagen met elkaar te vergelijken. In welke mate is maandag nog wasdag, en ontpopt de vrijdag zich tot collectieve vrije dag? Vergeleken met andere doordeweekse dagen is vrijdag de dag waarop relatief weinig wordt gewerkt en gestudeerd en waarop er meer ruimte is voor vrije tijd, huishouden en gezin. Na vrijdag is woensdag de doordeweekse dag met de meeste vrije tijd. Maandag, dinsdag en donderdag zijn de dagen met de meeste verplichtingen (tabel 9.4).

Tabel 9.4 Verdeling van vijf hoofdactiviteiten over doordeweekse dagen, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (in procentpunten afwijking van 20%)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
arbeid						
maandag	0,1	-0,1	0,3	0,3	0,1	-0,3
dinsdag	0,4	0,6	0,4	0,5	0,6	0,7
woensdag	-0,3	-0,4	-0,1	0,1	0,1	0,0
donderdag	0,5	0,5	0,4	0,3	0,8	1,1
vrijdag	-0,7	-0,5	-1,1	-1,2	-1,6	-1,5
onderwijs						
maandag	1,8	2,2	1,7	2,3	2,0	1,6
dinsdag	2,9	2,2	2,4	2,0	1,2	1,3
woensdag	-0,3	0,2	-0,1	0,5	0,6	0,7
donderdag	0,5	0,2	0,6	0,0	0,4	0,5
vrijdag	-4,8	-4,7	-4,8	-4,7	-4,3	-4,1
huishouden						
maandag	0,0	0,2	-0,2	0,4	0,2	0,4
dinsdag	-0,9	-0,6	-1,0	-0,9	-0,9	-1,1
woensdag	-1,0	-1,0	-0,7	-0,8	-0,7	-0,5
donderdag	0,0	-0,1	0,1	-0,2	-0,2	-0,3
vrijdag	1,8	1,5	1,9	1,5	1,6	1,5
persoonlijke tijd						
maandag	0,1	0,2	0,1	0,2	0,3	0,2
dinsdag	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
woensdag	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0
donderdag	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0
vrijdag	-0,4	-0,5	-0,3	-0,4	-0,4	-0,3
vrije tijd						
maandag	-0,7	-0,8	-0,6	-1,1	-1,0	-0,6
dinsdag	-0,5	-0,6	-0,5	-0,2	-0,4	-0,3
woensdag	0,4	0,4	0,4	-0,1	0,2	0,1
donderdag	-0,4	-0,5	-0,5	-0,4	-0,4	-0,7
vrijdag	1,2	1,5	1,3	1,8	1,7	1,5

Leeswijzer: de getallen in de tabel geven aan in welke mate op iedere doordeweekse dag een meer of minder dan evenredig aandeel (20%) van een doordeweekse activiteit plaatsvindt. Het getal 1,5 rechts onderin de tabel geeft aan dat de vrijdag niet 20% maar 21,5% van de doordeweekse vrije tijd omvat.

Bron: SCP (TBO)

In Naar andere tijden (Van den Broek et al. 1999) is uitgebreid ingegaan op de verdeling van de diverse huishoudelijke taken en vrije tijd over de diverse doordeweekse dagen (cijfers tot 1995; recentere cijfers niet beschikbaar). Hieruit kwam onder meer naar voren dat de maandag en de vrijdag belangrijk waren voor grotere schoonmaakwerkzaamheden. Maandag was daarnaast nog steeds van belang als wasdag - in 1995 vond 30% van het doordeweekse wassen en strij-

ken op maandag plaats - maar lijkt inmiddels aan belang in te boeten ten faveure van de zondag (Breedveld en Van den Broek 2001). Verder bleek, zoals al eerder geconstateerd werd, dat vooral winkelen en boodschappen doen zich ontwikkelen gedurende de week: naarmate de week vorderde werd er steeds meer tijd ingeruimd voor boodschappen doen. Ten aanzien van de vrijetijdsbesteding vonden de onderzoekers vooral verschillen ten aanzien van de vrijdag (en in mindere mate de donderdag), met meer uitgaan, dagrecreatie en sociaal verkeer (visites), en minder vrijwilligerswerk, sport en hobby's. Door de tijd heen bleek hierin weinig te zijn veranderd.

In Van den Broek et al. (1999) en Breedveld en Van den Broek (2001) is uitgebreider ingegaan op de ordening van de tijd over de dag en de week. Onder andere is daarin gekeken naar verschuivingen in de piektijden waarop mensen bepaalde activiteiten ondernemen. Deze piektijden bleken echter tamelijk hardnekkig. Ook in 2000 vormen 12.30 en 18.00 uur nog de meest gebezigde etenstijden (zie ook figuur 9.3). Alleen ontbijten deden de meeste mensen in 2000 een half uurtje later dan in 1995. Hoewel de timing van de piektijden niet of nauwelijks aan verandering onderhevig was, trad er wel een verandering op in de mate van concentratie op (en rond) die piektijd. In sommige gevallen daalde het percentage mensen dat een activiteit op de betreffende piektijd ondernam, in andere gevallen steeg dat percentage. Samengevat was de conclusie van de onderzoekers dat de collectieve ritmes in de periode 1995-2000 eerder door stabiliteit dan door erosie gekenmerkt werden.

Tot slot is in genoemde publicaties een algemene maatstaf ontwikkeld om het niveau van individuele routinematigheid van de dagindeling op doordeweekse dagen in kaart te brengen. Daarbij zijn de vele uiteenlopende bezigheden geaggregeerd tot vier algemene activiteiten: werk of studie, huishouden, persoonlijke tijd (slaap, eten, etc.) en vrije tijd, en werd een maatstaf van de individuele variatie in de doordeweekse dagindeling verkregen (tabel 9.5). Aan de hand van deze maatstaf kon worden bepaald dat er op de lange termijn sprake is van een toenemende variatie in de dagindeling (= afnemende routinematigheid). In 2000 was de dagindeling echter even gevarieerd als in 1995 (verschil net niet significant). De variatie in de dagindeling is vooral hoog bij vrouwen. Met name bij jongeren c.q. scholieren en bij ouderen verloopt de dagindeling routinematig.

Tabel 9.5 Variatie in de dagindeling, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2000 (gemiddeld aantal kwartieren waarin de dagindeling van de ene doordeweekse dag verschilt van die op de volgende (variërend van 0 tot 96) en index 2000 (1995 = 100)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	index
bevolking van 12 jaar en ouder	25,3	25,8	26,9	26,4	27,1	26,6	98
sekse							
man	22,4	23,0	24,5	23,8	24,4	23,6	96
vrouw	28,3	28,7	29,1	28,9	29,7	29,6	100
leeftijd							
12-19 jaar	23,8	24,3	24,0	23,9	22,8	22,9	101
20-34 jaar	25,5	27,4	28,8	27,1	28,1	27,3	97
35-49 jaar	26,0	25,8	27,7	27,4	28,7	28,0	98
50-64 jaar	25,4	24,7	26,5	26,2	27,0	27,0	100
65 jaar	26,0	25,9	25,4	25,3	26,0	25,3	97

Bron: SCP (TBO)

9.3 De ordening van huishouden en vrije tijd over het jaar

Bij de beschrijving van het arbeidsritme is al aangegeven dat er aanmerkelijk meer informatie beschikbaar was over de ordening van arbeid over de dag en de week dan over het jaar. Voor huishouden en vrije tijd is die situatie niet anders. Het TBO biedt dergelijke informatie niet. Het enige andere alomvattende tijdsbestedingsonderzoek in Nederland, het Mini-TBO van het CBS, biedt die informatie wel, maar hierover is nog niet of nauwelijks gepubliceerd (enkel één heel grove tabel met een opdeling van het jaar in vier seizoenen: tabel 2.2 in CBS 1999a). In het Dagrecreatieonderzoek (DRO*) is ook een onderscheid aangebracht in vier seizoenen. Hieruit komt naar voren dat dagtochten (van huis uit; niet vanaf vakantieadressen) in 1995/'96 tamelijk gelijkmatig gespreid waren over de vier verschillende seizoenen, met een kleine piek in de lente (27%) en herfst (26%; winter 24%, zomer 23%). Wel zijn er duidelijke activiteiten die meer en minder seizoensgebonden zijn (zwemmen, schaatsen; CBS 1997). Voor zowel MBTO als DRO geldt dat deze in de toekomst herhaald zullen worden, en dat veel van de in de onderzoeken aanwezige tijdsordeningsgegevens (ook ten aanzien van de dag en de week) nog niet zijn geanalyseerd.

Al vele jaren is het CBS samen met het Nederlands Research Instituut Toerisme (NRIT, tegenwoordig onderdeel van TRN, Toerisme en Recreatie Nederland) betrokken bij onderzoeken naar het vakantiegedrag van de Nederlandse bevolking (Continu Vakantie Onderzoek; CVO*). De CVO's van CBS/TRN bieden in-

zicht in het aantal vakanties en vakantiedagen en de ordening daarvan over het jaar (schoolvakanties, piektijden in hoogseizoen of daarbuiten). Uit deze onderzoeken blijkt dat het aantal personen dat (voor langere tijd) op vakantie gaat de afgelopen decennia fors is gestegen (van 41% in 1966 naar 74% in 2000). De laatste jaren is dit cijfer vrij stabiel (CBS/TRN 2001). Informatie over de tijdstippen in het jaar dat men op vakantie gaat is opgenomen in paragraaf 5.3.

9.4 Tijds cultuur; houding ten aanzien van tijd

Tot de 'tijdsordering' hoort ook, zoals gezegd, de wijze waarop men tegen tijd aankijkt: hoe punctueel men is, hoezeer men hecht aan een voorspelbare dagindeling, hoezeer men zich het (calvinistische) gevoel heeft eigen gemaakt de tijd goed te willen benutten, hoe men aankijkt tegen bijvoorbeeld de zondagsrust, of en in welke mate men gebruik maakt van hulpmiddelen om de tijd te ordenen en te plannen (klokken, agenda's, organizers, roosters, schema's) en daarmee weet om te gaan. Statistieken op dit terrein zijn echter op één hand te tellen. Wel zijn er geïsoleerde studies met enige voor dit studieterrein relevante vragen (Winnubst 1975, Kattenberg 1990, Warning 1994, Consumentenbond 1997, Ester en Vinken 2001). Van de genoemde studies is de laatste de enige die pretendeert nationaal representatief te zijn. Uit de studie komt onder naar voren dat 38% van de burgers graag minder uren wil werken (5% wil meer werken, 57% is tevreden met de huidige situatie). De meeste mensen geven aan de zondagsrust graag te willen behouden en een scheiding tussen arbeid en vrije tijd te prefereren boven een situatie van diffuse en in elkaar overlopende grenzen. Ook staat een meerderheid negatief tegenover de idee dat winkels 'dag en nacht en op zondag' open zouden zijn. Anderzijds juicht diezelfde meerderheid het wel toe als een aantal diensten (genoemd worden gemeente en bibliotheken) 'op elk moment van de dag beschikbaar zouden zijn' en als verschillende vrijetijdsvoorzieningen vaker open zouden zijn (Ester en Vinken 2001). Onbekend is nog in hoeverre deze studie in de toekomst zal worden herhaald. In het TBO'00 zijn vergelijkbare vragen opgenomen, doch de uitkomsten hiervan zijn nog niet bekendgemaakt. Over meer basale grootheden waar men iets over de omgang met tijd uit zou kunnen aflezen, zoals het aantal mensen met polshorloges of organizers, zijn voorzover bekend geen statistieken beschikbaar.

9.5 Samenvatting

Het veld van de vrije tijd is beleidsmatig sterk versnipperd. Sport is ondergebracht bij VWS, cultuur en media bij OC&W, toerisme bij EZ, recreatie bij LNV. Belangwekkende beleidsontwikkelingen inzake tijdsordering hebben zich voorzover bekend de laatste tijd niet voorgedaan. Informatie over de (temporele) ontwikkelingen in het aanbod van vrije tijd is summier. Aan de vraag- of individuzijde is vooral het nodige bekend over de dag- en weekindeling. De vrije tijd staat onder druk. Door de toenemende arbeidsparticipatie is de groei van de arbeidsin-

spanningen groter dan de afname van de inspanningen op het terrein van huishouden en educatie. Mensen tonen zich gejaagder dan in de jaren zeventig. De taakverdeling tussen mannen en vrouwen verloopt steeds gelijkmatiger, maar duidelijk is wel dat het hier een langetermijnproces betreft. Een volledig gelijke verdeling van huishoudelijke taken lijkt vooralsnog - op zijn best - toekomstmuziek. Ten aanzien van de verdeling van huishouden en vrije tijd over de dag en de week blijkt dat huishoudelijke taken aan het opschuiven zijn naar de avonden en de weekeinden. De vrije tijd verschuift daarmee meer naar de doordeweekse overdagse periode. De opmars van televisie overdag is hier een goed voorbeeld van. Voor veel andere vrijetijdsbestedingen blijven avonden en weekeinden echter de geijkte momenten. Er is sprake van enige erosie van collectieve ritmes, en van toenemende variatie in de dagindeling, maar de meeste mensen staan op, eten en gaan slapen op tamelijk traditionele tijden. Onbekend blijft in hoeverre het handhaven van collectieve ritmes, in een geliberaliseerde tijdsordening, meer moeite kost dan voorheen. Onderzoek naar de 'tijds cultuur' blijft vooral een ad hoc-aangelegenheid.

10

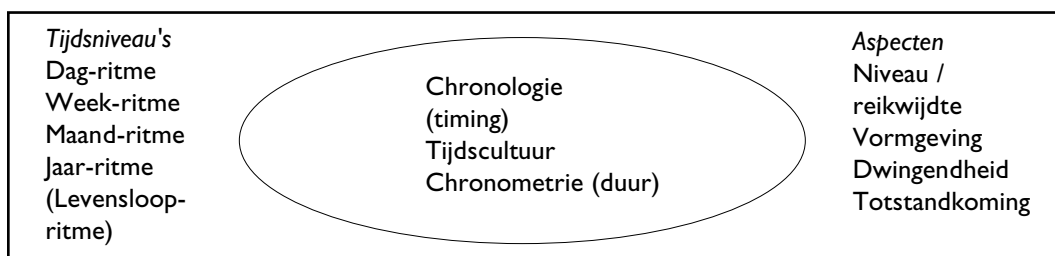
Conclusie: naar een monitor tijdsordening

In dit rapport is, op verzoek van het Projectbureau Dagindeling, gepoogd handen en voeten te geven aan het begrip 'tijdsordening'. Aansluitend hierop is onderzocht wat er aan onderzoeksmateriaal bekend is over de ordening van de tijd. Naast een uitgebreide literatuurstudie is daarbij bij verschillende beleids- en onderzoeksinstellingen navraag gedaan over het door of voor hen verrichte onderzoek op dit terrein. Dit heeft geresulteerd in een 'atlas van het tijdsordeningsonderzoek'. Tot slot zijn verschillende koepelorganisaties benaderd met de vraag hoe het in hun sector met de openingstijden is gesteld, en is een begin jaren tachtig door het SCP uitgevoerde verkenning van openingstijden in een middelgrote stad in het westen van het land herhaald.

Begripsafbakening

Tijdsordening is in dit rapport opgevat als een gelaagd begrip. In het hart daarvan staat de organisatie van praktijken in de tijd ('chronologie'), in dit rapport vooral op het niveau van dag, week en jaar. In bredere zin verwijst tijdsordening tevens naar de verdeling van tijd over verschillende activiteiten, naar de hoeveelheid tijd die met activiteiten is gemoeid ('chronometrie'). Zowel de timing als de duur van activiteiten maakt daarbij onderdeel uit van een bredere 'tijds-cultuur', van een specifieke omgang met tijd. Tijdsordening verwijst vervolgens naar de onderlinge samenhang tussen timing en duur van sociale praktijken, en de specifieke tijds-cultuur waarin deze zijn ingebed. Vragen die men ten aanzien van de tijdsordening kan stellen betreffen de relevante eenheid of het schaalniveau (lokaal, nationaal, internationaal), de vormgeving ervan (de feitelijke chronometrie/-logie, wie doet wat wanneer?), de dwingendheid van de te onderscheiden ritmes (de mogelijkheid om van ritmes af te wijken, de mate van individuele zeggenschap), en de wijze waarop ritmes tot stand komen en in stand worden gehouden (via wetten of anderszins). In figuur 10.1 is dit schematisch weergegeven.

Figuur 10.1 Schematische weergave van de tijdsordening

Ritmiek: de logica van ordening

Ritmes staan aan de basis van iedere vorm van tijdsordening. Ritmes sluiten aan bij onze biologische oorsprong als wezens met een dag- en nachtritme. Op individueel niveau zorgen persoonlijke routines ervoor dat het leven voorspelbaar blijft en vertrouwd voorkomt. Daarnaast vervullen ritmes een belangrijke sociale functie. Ritmes helpen om de tijd te ordenen, planbaar en voorspelbaar te maken, en daarmee om sociale interacties (en sociale cohesie) te bewerkstelligen. De onderlinge verwevenheid van grote groepen burgers via een breed scala aan zeer specifieke, strak geplande activiteiten vereist heldere afspraken en eenduidige communicatiemiddelen. De noodzaak om het handelen te plannen en af te stemmen met anderen heeft daarbij bijgedragen tot de totstandkoming van een uniform systeem van tijdmeting en van talrijke kleinere en grotere sociaal-culturele ritmes. Sociale praktijken als arbeid, de kerk, het gezin, het onderwijs en de vrije tijd, hebben altijd gefungeerd als loci voor de ordening van de tijd. Ook zonder duidelijke orkestratie geeft deze warboel van kleinere en grotere sociale ritmes structuur aan de tijd. Begrippen als 'kantooruren', 'werkdagen', 'piek- en dal-tarieven' en '*prime time-televisie*' maken duidelijk dat de tijd niet zo maar verstrijkt. De sociale en economische bruikbaarheid van tijd is mede afhankelijk van de situering van activiteiten 'in de tijd'.

Er is niet één maatschappelijk ritme. De gedeeltelijke sociale en culturele bepaaldheid van collectieve ritmes maakt dat er, binnen de grenzen van het dag/nachtritme, vrijheidsgraden zijn in de ritmes die we onderscheiden en de mate waarin dit gebeurt. Ritmes zijn er op verschillende niveaus, van de kleinste of laagste niveaus tot de hoogste, en binnen verschillende praktijken. Die ritmes hoeven niet met elkaar in overeenstemming te zijn. Vaak zijn ze dat niet en treden er conflicten op over de tijd. De precieze ritmering van de tijd - en de zeggenschap daarover - vormt van oudsher een belangrijk onderwerp van maatschappelijke strijd. De ordening van de tijd in ritmes en routines staat daarbij niet los van de wijze waarop de maatschappij anderszins is georganiseerd.

Beleid: flexibel in de combinatie

In dit rapport is, aan de hand van de diverse geraadpleegde publicaties, een beeld geschetst van de tijdsordening. Dit is gedaan voor verschillende beleidsterreinen (werk, opvang en onderwijs, verkeer en vervoer, dienstverlening, en de private tijd van huishouden en vrije tijd) en op drie verschillende niveaus (ontwikkelingen in beleid, in aanbod en in vraag).

Niet alleen faciliteren collectieve ritmes sociale interactie, ze zijn daarnaast ook verantwoordelijk voor congestievorming, voor onderbenutting van infrastructuur, voor (saaie) gewoontevorming en voor het gevoel of de beleving weinig invloed te hebben op de eigen tijdsindeling. In de jaren tachtig en negentig zijn vooral die laatste aspecten van de tijdsordening de boventoon gaan voeren in de maatschappelijke discussie en in 'het beleid'. Mede onder invloed van de verande-

rende huishoudsamenstelling, veranderende leefstijlen en culturele vernieuwingen, een verschuiving van een arbeids- naar een combinatie-ethos (Breedveld 2000) en de congestievorming in het verkeer, heeft de overheid zich deels teruggetrokken uit de vormgeving van de tijd. Met de Arbeidstijdenwet en de Winkel-tijdenwet raakte de tijdsordening 'gedecentraliseerd'. De totstandkoming (zie figuur 10.1) van een ordening in de tijd werd overgelaten aan andere actoren (sociale partners, winkeliersorganisaties, gemeenten, medezeggenschapsraden en OR's, werkgevers en -nemers), in de hoop en verwachting dat dit zou bijdragen aan een flexibeler en gevarieerdere tijdordening, met een minder dwingend karakter. In reactie en aanvulling hierop werd wetgeving ontwikkeld om burgers meer inspraak te geven in hun tijdsindeling (arbeidsduur, zeggenschap, verlof). Verder was er sprake van interventie in de tijdsordening via actieve stimulering van arbeidsdeelname van vrouwen en van opvangfaciliteiten voor kinderen. Onderwijsbeleid richtte zich aanvankelijk tegen de komst van een mogelijke vierdaagse schoolweek, zonder daarbij overigens over te gaan tot het actief ordenen van de lestijd over de verschillende dagen van de week.

Van een heus tijdsbeleid kon echter niet gesproken worden. Het debat over arbeidstijden vindt vooral binnen het ministerie van SZW plaats, dat over winkel-tijden binnen EZ, over schooltijden binnen OC&W, over buitenschoolse opvang binnen VWS, over verkeer en vervoer binnen V&W. Het denken over vrije tijd is verdeeld over verschillende ministeries. Tijdsbeleid is vooralsnog meer de "optelsom van onbedoelde uitkomsten" dan van gecoördineerd beleid (Van den Broek 1999).

Vraag en aanbod: een resistente tijdsordening

De feitelijke indeling van de tijd, de 'chronologie', blijkt ondertussen tamelijk resistent tegen verandering. Ondanks, of wellicht ook dankzij, de grote behoefte aan tijdssoevereiniteit blijken gedeelde ritmes en routines nog een belangrijk onderdeel van het bestaan. De meeste mensen staan nog altijd op rond de klok van 7.00 uur, gaan naar werk of naar school, lunchen tussen 12.00 en 13.00 uur, dineren tegen de klok van 18.00 uur, kijken 's avonds wat televisie en gaan tegen 23.00 uur naar bed. De zondag en ook de zaterdag zijn daarbij nog altijd duidelijk andere dagen dan de doordeweekse dagen, met andere ritmes en andere bezigheden. Hoger opgeleiden blijken daarbij over meer mogelijkheden te beschikken om de tijd zelf in te delen dan lager opgeleiden (inclusief de mogelijkheid om te tele- of thuiswerken).

Binnen de diverse onderscheiden beleidsterreinen valt bij arbeid aan de vraagzijde de sterk stijgende arbeidsdeelname van vooral vrouwen op. Mede hierdoor is het aandeel taakcombineerders sinds 1975 meer dan verdubbeld. Sinds 1975 is er weliswaar sprake van een toename van werk buiten kantooruren, maar op lange termijn neemt het werken buiten de traditionele doordeweekse, overdagse perioden niet toe. De Arbeidstijdenwet van 1995/'96 heeft hierin nog weinig ver-

anderd. In Europees verband blijkt Nederland het land met de geringste aandelen avond-, nacht- en weekeindwerk. Nederlandse werknemers blijken naar Europese maatstaven redelijk wat zeggenschap over hun arbeidstijden te hebben. Wel zijn er duidelijke verschillen naar opleidingsniveau en sekse: mannen en hoger opgeleiden hebben meer zeggenschap dan vrouwen en lager opgeleiden.

De wachtlijsten in de kinderopvang lijken deels het gevolg van het feit dat het gebruik van de kinderopvang zich op enkele dagen concentreert. Het onderwijs vormt een duidelijk bastion tegen het verval van collectieve ritmes. In Nederland, net zoals in de meeste Europese landen, is onderwijs een zaak van doordeweekse dagen, (vroeg) ochtenden en hele of halve middagen. Schoorvoetend - en onder protest van werkende ouders - lijkt in het basisonderwijs een vierdaagse schoolweek zijn intrede te doen. Empirisch materiaal over het effect hiervan op de spreiding van onderwijs over de dag en vooral de week ontbreekt echter.

Binnen verkeer en vervoer is veel materiaal voorhanden over de spreiding van het verkeer over vooral de dag en de week. Ook hier geldt dat de traditionele pieken in het verkeer, vooral de ochtendspits maar ook de avondspits, nauwelijks verdwijnen. Deels is dit het gevolg van een autonome toename in mobiliteit, deels van de groeiende beroepsbevolking, deels van een maar uiterst langzaam van de grond komende spreiding van het verkeer over de dag.

In de dienstensector blijken vooral supermarkten en DHZ-ketens hun openingstijden verruimd te hebben. Een groeiende groep consumenten maakt gebruik van de avond- en zondagopenstelling. Veel van het winkelbezoek - voorzover dat niet vervangen is door het 'on line' doen van boodschappen - vindt echter nog op traditionele momenten plaats. In het kielzog van de veranderende winkeltijden blijken vooral de publieke diensten hun openingstijden te hebben aangepast. Sluiting in of tussen de middag komt nu minder vaak voor dan twintig jaar geleden.

Avondopenstelling van diensten blijft echter beperkt tot enkele geïsoleerde zaken of traditionele bedrijfstakken (horeca, uitgaansgelegenheden). Per saldo is de gemiddelde kans om een voorziening open aan te treffen de afgelopen twintig jaar licht verbeterd. Ook in 2000 heeft een voltijds werkende echter niet meer dan 10% kans om een willekeurige voorziening op een doordeweekse dag open aan te treffen.

In de private wereld van het huishouden en de vrije tijd valt op dat de vrije tijd onder druk staat. Door de toenemende arbeidsparticipatie is de groei van de arbeidsinspanningen groter dan de afname van de inspanningen op het terrein van huishouden en educatie. Mensen tonen zich gejaagder dan in de jaren zeventig. De taakverdeling tussen mannen en vrouwen verloopt steeds gelijkmatiger, maar duidelijk is wel dat het hier een langetermijnproces betreft. Een volledig gelijke verdeling van huishoudelijke taken lijkt vooralsnog - op zijn best - toekomst-muziek. Ten aanzien van de verdeling van huishouden en vrije tijd over de dag en de week blijkt dat huishoudelijke taken aan het opschuiven zijn naar de avonden

en de weekeinden. De vrije tijd verschuift daarmee meer naar de doordeweekse overdagse periode. De opmars van televisie overdag is hier een goed voorbeeld van. Voor veel andere vrijetijdsbestedingen blijven avonden en weekeinden echter de geijkte momenten. Er is sprake van enige erosie van collectieve ritmes, en van toenemende variatie in de dagindeling, maar de meeste mensen staan op, eten en gaan slapen op tamelijk traditionele tijden. Onbekend blijft in hoeverre het handhaven van collectieve ritmes, in een geliberaliseerde tijdsordening, meer moeite kost dan voorheen.

Doublures en witte vlekken in het onderzoek

Veel van de hierboven gepresenteerde informatie over constanten en ontwikkelingen in de tijdsordening zijn afkomstig uit tijdbudget- of tijdsbestedingsonderzoek. In dit type onderzoek houden respondenten gedurende een zekere tijd in een dagboekje bij wat ze wanneer doen. Nederland is gezegend met twee budgetonderzoeken en verschillende 'semi-tijdbudgetonderzoeken'. De lange looptijd van een van die onderzoeken, het TBO van het SCP en partners, alsmede de erg vroege en bijdetijdse tijdsbestedingsonderzoeken van het CBS, maakt dat Nederland in de internationale wereld van de *time use surveys* een vooraanstaande positie inneemt.

Rijk is Nederland ook aan arbeidsonderzoek. Verschillende langlopende enquêtes bieden mogelijkheden om ontwikkelingen in bijvoorbeeld de spreiding van arbeidstijden over de dag en de week in kaart te brengen. Nieuwe ontwikkelingen als zeggenschap over arbeid, werkdruk of verlofmogelijkheden, worden rap in bestaande surveys geïntegreerd.

Het ruime aanbod van informatie op het terrein van arbeidstijden en tijdsbesteding betekent niet dat er in het tijdsordeningsonderzoek geen witte vlekken meer bestaan. Ronduit pover is het in Nederland gesteld met het monitoren van openingstijden van scholen en van diensten. De gedachtevorming over een vierdaagse schoolweek en de invoering en evaluatie van de Winkeltijdenwet hebben hier weinig tot geen verandering in teweeggebracht. Ook anno 2000 dienen beleidsaanbevelingen aangaande veranderingen in de openingstijden en lestijden nog grotendeels gebaseerd te worden op vermoedens en privé-observaties. Van stelselmatige monitoring is geen sprake.

Een andere witte vlek in het onderzoek betreft veranderingen in het jaarritme. De overweldigende hoeveelheid informatie over veranderingen in dag- en weekritmes staat in schril contrast tot het vrijwel ontbreken van gepubliceerde gegevens over de spreiding van arbeid, onderwijs, huishouden en vrije tijd over het jaar¹⁹.

Het onderzoek naar 'tijds culturen', naar houdingen ten aanzien van tijd en de wijze waarop men met tijd omgaat, kent vooral een ad hoc-karakter. In verschil-

¹⁹ Het daaropvolgende niveau, dat van de levensloop, waarin de verdeling en opeenvolging van activiteiten over het leven centraal staat, is hier welbewust buiten beschouwing gelaten.

lende eenmalige studies is hier aandacht aan besteed, maar opnieuw is van een stelselmatige monitoring geen sprake.

In deze publicatie zijn desondanks aardig wat gegevens over de tijdsordening bij elkaar gezet. Veel van die gegevens hadden betrekking op de bevolking in zijn geheel. Tijd en ruimte om nader in te gaan op verschillen tussen diverse bevolkingsgroepen, zoals tussen mensen met verschillende etnische achtergronden, was er niet. Vaak ook ontbreken dergelijke gegevens. Het TBO bijvoorbeeld, toch de belangrijkste bron in dezen, biedt geen informatie over de ritmes en tijdsordeningen van allochtonen. Evenmin biedt het onderzoek - als steekproef van individuen - trouwens de mogelijkheid om de afstemming van tijden binnen huishoudens te bestuderen. Het TBO staat hierin trouwens niet alleen. Verreweg de meeste in dit rapport genoemde onderzoeken zijn statistieken over individuele personen. Onderzoeken waarin het huishouden als centrale eenheid is genomen, behoren tot de uitzonderingen²⁰.

Versnipperd onderzoek

Samengevat kan worden gesteld dat het Nederlandse onderzoek naar de tijdsordening enerzijds doublures kent en anderzijds witte vlekken. Het bestaan van doublures wijst erop dat gebrek aan financiële en/of personele middelen niet de bottleneck vormt. Eerder is er sprake van een, vanuit tijdsorderingsperspectief, imperfecte allocatie van (onderzoeks)middelen²¹. Als illustratie van die tekortschietende allocatie kan wellicht gelden dat Nederland, ondanks zijn rijke traditie op het terrein van het tijdsbestedingsonderzoek, zich internationaal in een geïsoleerde positie heeft gemanoeuvreed door niet mee te gaan in een geharmoniseerd, Europees model voor dit type onderzoek.

De witte vlekken in het onderzoek vinden hun oorzaak in het feit dat de gedachtevorming over tijd, zoals eerder gesteld, versnipperd plaatsvindt. Anders dan bij de ruimtelijke ordening, waar VROM, de RPD en het Ruimtelijk Planbureau coördinerende taken vervullen, ontbeert de tijdsordening een centrale regie. Gevolg van dit gebrek aan coördinatie is dat de factor tijd nog te weinig in het onderzoek wordt meegenomen. Vragen worden niet gesteld, vragen die wel zijn gesteld worden niet geanalyseerd of niet met tijd in verband gebracht. Veel vragen zijn alleen gesteld vanuit het (sectorale) oogmerk waarmee het onderzoek is opgericht, maar slagen er niet in dat niveau te overstijgen. Zo wordt bijvoorbeeld wel geconstateerd dat scholen overschakelen naar vierdaagse lesweken, maar wordt verzuimd om ook te kijken naar de dagen die men vrij geeft en de betekenis daarvan voor andere sociale ritmes (arbeid, gezinsleven, vrije tijd). Ook over de spreiding van bijvoorbeeld werkdagen of kinderopvang over de week is nog weinig tot niets bekend (terwijl vragen over lengte van de werkweek of aantal dagen kinderopvang veelvuldig worden gesteld).

²⁰ Het AVO is een van de uitzonderingen. De CBS-TBO's uit 1987 en 1988 waren eveneens onderzoeken op huishoudniveau (zie Van Velzen 2001). Verder wordt er incidenteel tijdsbestedingsonderzoek op huishoudniveau verricht (bijvoorbeeld: Huysmans 2001).

²¹ Hetgeen overigens geenszins een schande hoeft te heten. Onderzoek laat zich nu eenmaal moeilijk sturen, en er is geen indicatie dat de situatie in andere landen beter is.

Conclusie: decentralisering en de blijvende behoefte aan ordening

Ordening van de tijd in collectieve ritmes schept mogelijkheden voor sociale interactie. Het maakt het mogelijk de tijd te plannen, afspraken te maken, ontmoetingen te arrangeren. De collectieve vrijwaring van arbeid in het weekeinde biedt mensen de vrijheid om te participeren in sociale en vrijetijdsactiviteiten. Collectieve ritmes sluiten daarbij aan bij de biologie van een dag/nachtritme.

In een druk bezette, individualiserende en hoog mobiele samenleving roept een hoge mate van eenvormigheid in ritmering echter ook vraagtekens op. Infrastructuur blijft onbenut, (schaarse) tijd gaat verloren aan congesties, en burgers en organisaties krijgen weinig ruimte om de tijd naar eigen (divergerende) wensen in te delen. De afgelopen jaren zijn diverse beleidsmatige initiatieven ontplooid om de tijdsordening te dereguleren en te decentraliseren. Deels hebben deze effect gehad, deels blijkt dat de ordening van tijd, zoals die zich openbaart in de timing van activiteiten, zich tamelijk resistent toont tegen pogingen tot interventies. Nederland kent geen 24-uurseconomie. Een grotere individuele tijdssoevereiniteit hoeft nog niet te betekenen dat mensen hun tijd anders gaan gebruiken.

Het sociale belang van ordening van de tijd - en de fundering van veel ritmes in de biologie van het dag/nachtritme - impliceert dat niet verwacht hoeft te worden dat de tijd geen ordening meer zal kennen (vgl. Sorokin 1943). Traditionele rustpunten zullen aan belang inboeten, maar nieuwe ordeningsprincipes zullen zich aandienen. Voorbeelden daarvan zijn herkenbaar in het steeds grotere sociale en culturele belang van bijvoorbeeld grote sportevenementen, kerst- en andere bijzondere dagen (Valentijnsdag, secretaressedag), korte vakanties na het halen van een deadline en vrijdag als nationale fiets-naar-het-werkdag en *dress down-dag*. Verwacht mag ook worden dat mensen meer moeite zullen onderneemen om tijd te ordenen, om zich af te schermen van het ene type bezigheden en zich te storten op een ander. In een samenleving waarin ritmes niet meer door overheid of kerk worden voorgeschreven, zal de ordening van de tijd meer een individuele aangelegenheid worden.

Deels past de tijdsordening zich daarmee vanzelf aan aan de veranderende maatschappelijke omstandigheden. Tegelijk kan niet verwacht worden dat dit aanpassingsproces geheel zonder problemen zal verlopen. Zowel individueel als maatschappelijk gezien kost het aanpassen aan nieuwe ritmes en een andere omgang met tijd energie. Individuen moeten ingeslepen gewoontes bijstellen, groeperingen voelen zich in hun belangen geschaad of kunnen de veranderingen niet bijbenen. Zoals ooit ook geleerd moest worden om het leven naar de klok te richten, zo zal de mens in een flexibelere tijdsordening moeten leren omgaan met diffuse grenzen tussen activiteiten. Mensen moeten leren om hun eigen ritmes en routines op te bouwen, en zich een pad te banen door de tijd. Een dergelijke omgang met tijd vergt een nieuwe, soepeler houding ten aanzien van tijd en adequate handgrepen (vaardigheden, rechtsbescherming, zeggenschap) om de tijd zelf te kunnen indelen. Daarnaast vergt het instrumenten om de tijd mee te

organiseren: klokken op vrijwel alle apparaten en in alle ruimten, wekkers, organizers, agenda's, roosters en (mobiele) telefoons. Over de kosten die de afhankelijkheid van dergelijke tijdshulpmiddelen met zich meebrengen, en de tijd die opgaat aan het herhaaldelijk moeten plannen en bijstellen van afspraken ('frictietijd'), is nog weinig tot niets bekend.

De precieze vormgeving van de tijdsordening zal altijd een strijdtoneel blijven. Ook in de toekomst mag verwacht worden dat meer machtigen in de samenleving hun rechten zullen opeisen en hun stempel op de tijdsordening zullen proberen te drukken. Zeggenschap van de een over zijn of haar tijd gaat daarbij ten koste van de zeggenschap van een ander. De mogelijkheid om op zondag te kunnen winkelen vereist personeel dat op zondag werkt. Niet alleen in het belang van het betrokken individu, maar ook in het belang van de praktijken waar dat individu aan deelneemt, moet steeds de vraag worden gesteld of alle belangen wel correct zijn afgewogen. Nieuwe groeperingen in de samenleving, zoals etnische minderheden, zetten daarbij terecht vraagtekens bij de legitimiteit van de bestaande tijdsordening, die vooral een christelijke signatuur kent.

Toenemende keuzevrijheid leidt ook niet altijd tot de gewenste keuzes. Pogingen tot spreiding van genoemde activiteiten hebben vooralsnog weinig opgeleverd, met aanhoudende files en verlies aan (kostbare) tijd tot gevolg. Veel aanbieders van diensten tonen zich nog weinig genegen om hun openingstijden aan te passen. De algemene voorkeur van personeel en directie van scholen om de vrijdag tot vrije dag te verklaren, lijkt onbedoeld tot gevolg te hebben dat een vierdaagse schoolweek ook een vierdaagse werkweek met zich meebrengt. Ouders die deeltijds werken nemen vooral op woensdag of vrijdag vrij, met als gevolg dat dagverblijven op genoemde dagen leeg staan en tegelijk lange wachtlijsten kennen voor de dinsdagen en donderdagen.

Naar een monitor tijdsordening

Zoals eerder gesteld: de sociale en economische bruikbaarheid van de tijd hangt in belangrijke mate samen met de wijze waarop de tijd is georganiseerd. Het is een illusie te denken dat er één optimale tijdsordening zou zijn. Duidelijk is dat de tijdsordening moet worden afgestemd op veranderende maatschappelijke omstandigheden. Tijdsordening impliceert een niet aflatende zoektocht naar een juiste balans tussen 'collectieve programmering en individuele vrijheid' (Beckers en Raaijmakers 1991). Die zoektocht wordt des te belangrijker naarmate de samenleving complexer en diverser wordt, en tijd schaarser.

Met de Arbeidstijdenwet en de Winkeltijdenwet is het debat over de tijdsordening dus niet afgerond. Oudere vraagstukken, zoals congestie en onderbenutting van infrastructuur, zijn nog niet of nog maar ten dele opgelost. Nieuwe vraagstukken, zoals kwesties van legitimiteit, cohesie, zeggenschap, frictietijd en tijdsplanning, dienen zich aan. Dergelijke vraagstukken rechtvaardigen een adequate monitoring van de ontwikkelingen op het terrein van de tijds-

ordering: een monitor waarin de ontwikkelingen in arbeids- en schooltijden, openingstijden, de tijden van het verkeer en vervoer en de private ritmes van het huishouden nauwgezet worden gevolgd en met elkaar in verband worden gebracht.

Een dergelijke monitor bestaat nog niet. Hier en daar verschijnen studies die refereren aan deelaspecten van tijdsordering, bijvoorbeeld over arbeidstijden, schooltijden, vakantiewetgeving of over openingstijden. De studies zijn echter vanuit één specifieke sector opgesteld met de eendimensionale bril van het specifieke beleidsveld. Het sectoroverstijgende belang van de tijdsordering wordt zelden meegewogen. Een monitor voor de tijdsordering biedt die mogelijkheid wel en kan voorkomen dat tijd achteraan bungelt in een toevallige analyse.

Een monitor voor de tijdsordering dient uiteraard gevuld te worden met inzichten en gegevens. Het onderhavige rapport stemt wat dat betreft hoopvol. Hier en daar wordt (goed) onderzoek verricht. Op andere plaatsen ligt nog veel terrein braak. In de mate waarin het bestaande onderzoek lacunes vertoont doen zich drie gradaties voor:

1. Het bestaande materiaal is nog niet uitputtend bestudeerd. Het materiaal is er wel, maar het wordt bij gebrek aan middelen niet geanalyseerd of niet met een 'tijdsordeningsbril' geanalyseerd. De gegevens zijn als het ware 'slapende' (Van der Poel 2001), maar zouden door een gerichte vraagstelling tot leven kunnen worden gewekt²². Voorbeelden hiervan vormen de reeks continue vakantieonderzoeken van TRN (voor analyses van opname van vakantiedagen), de verplaatsingsonderzoeken van het CBS, maar ook het TBO van het SCP en partners, of de schoolgidsen van OC&W (voor het monitoren van de organisatie van lestijden in de tijd). Ook ligt nog veel onbenut onderzoeksmateriaal opgesloten in de databanken en administraties van private en publieke organisaties (bijvoorbeeld: zorginstellingen, winkeliers, nutsbedrijven).
2. Het materiaal biedt een ingang, maar vergt vanuit tijdsorderingsperspectief aanvullende vragen. Zoals gezegd wordt het thema tijd in sectorale studies vaak stiefkinderlijk behandeld. Door enige vragen aan het onderzoek toe te voegen wordt het bestaande materiaal verrijkt, waardoor het meer mogelijkheden biedt voor onderzoek naar ontwikkelingen in de tijdsordering.
3. Er ligt nog nauwelijks onderzoek waar zinvol op kan worden ingehaakt. Vooral bij de openingstijden van diensten, en dan meer specifiek de aanbodzijde daarvan, doet deze situatie zich voor.

De stand van zaken in het Nederlandse onderzoek maakt het weinig zinvol om een monitor op het terrein van de tijdsordering geheel uit nieuw onderzoek te laten bestaan. Nederland kent een groot aantal hoogwaardige onderzoeken, die

²² Bij Van der Poel (2001) wordt weliswaar gedoeld op gegevens betreffende ruimteordering (en sport), maar zijn observatie is ook zeer toepasbaar op het veld van de tijdsordering.

met relatief weinig inspanningen beter benut zouden kunnen worden voor het onderzoek naar de tijdsordening. Het is vooral in het geval van de derde situatie dat de noodzaak ontstaat om nieuw onderzoek uit te zetten. Dit onderzoek hoeft geen bijzonder grote frequentie te kennen. Momentopnames om de paar jaar (4 à 5 jaar) zijn denkbaar. Anderzijds vraagt het beleid vaak om zo recent mogelijke gegevens. Ook voor de continuïteit in het denken over tijd zou het goed zijn om te kiezen voor een frequente (tweejaarlijkse?) rapportering. Feitelijk behoeft de *rapportage* monitor tijdsordening een hogere frequentie dan het onderzoek tijdsordening. In jaren waarin uit het *onderzoek* zelf geen nieuwe gegevens beschikbaar zijn, kunnen in de *rapportage* bevindingen uit andere onderzoeken meer centraal worden gesteld en kan ruimte worden ingeruimd voor reflectie op maatschappelijke en beleidsmatige ontwikkelingen. Het betreft hier echter een nadere uitwerking van details over de precieze inrichting van de monitor. Witte vlekken niettegenstaande bestaat er in Nederland al de nodige kennis over verschillende deelaspecten van de tijdsordening. Het grootste probleem dat zich momenteel voordoet is dat kennis verloren gaat doordat er geen coördinatie plaatsvindt en er geen cumulatie van kennis optreedt. Het bij elkaar brengen en houden van gegevens en initiatieven impliceert dat er een partij is die daartoe het voortouw neemt, die coördinerend optreedt, die lijnen uitzet, die structureel informatie verzamelt en met elkaar in verband brengt. Het ontbreken van een dergelijk 'centraal informatiecentrum tijd' lijkt vooralsnog de belangrijkste hindernis op weg naar een adequate monitoring van ontwikkelingen in de tijdsordening.

Bijlage I: Atlas van het tijdsordeningsonderzoek

Als onderdeel van het project *Ruimte voor Tijd* is een inventarisatie gemaakt van databronnen die inzicht geven in de ordening van de tijd. Van vijftien onderzoeken zijn de belangrijkste gegevens samengevat in deze 'atlas van het tijdsordeningsonderzoek'. Bij het samenstellen van dit overzicht ging de aandacht uit naar trendmatige onderzoeken, onderzoeken die in min of meer vergelijkbare vorm waren of zullen worden herhaald en die zich lenen om trends en ontwikkelingen in de tijdsordering te bestuderen. Ad hoc onderzoek, onderzoek dat niet gericht was op herhaling, is niet in de inventarisatie betrokken. Evenmin is een poging ondernomen om het zuiver commerciële onderzoek - voor marktpartijen, door marktpartijen - in de inventarisatie op te nemen. In eerste instantie ging de aandacht vooral uit naar het (landelijke) onderzoek zoals dat door beleidsinstanties en/of door wetenschappelijke instellingen was uitgevoerd of uitgezet.

Bij het beschrijven van de diverse onderzoeken is steeds hetzelfde stramien gevolgd. Eerst wordt enige algemene informatie over het onderzoek gepresenteerd. Vervolgens wordt aangegeven voor welk van de vijf in dit rapport onderscheiden deelvelden en besproken ritmes het onderzoek bruikbaar is (in tabelvorm; indien het onderzoek op enig deelterrein/ritme excelleert is dit aangegeven door 5 in plaats van 2 kruisjes in de tabel). Verder is getracht om van ieder onderzoek enige plus- en minpunten te formuleren. Tot slot wordt vermeld waar meer informatie over de onderzoeken kan worden verkregen en tot wie men zich kan richten voor het gebruik van de gegevens.

Lijst van beschreven vijftien onderzoeken:

SCP	Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)
SCP	Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (AVO)
CBS	Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLs)
CBS	Mini-TBO (MBTO)
CBS	Dagrecreatie Onderzoek (DRO)
CBS	Continu Vakantie Onderzoek (CVO)
CBS	Onderzoek Verplaatsingsgedrag (OVG)
CBS	Enquête Beroepsbevolking (EBB)
OSA	Arbeidsaanbodpanel (AAP)
OSA	Arbeidvraagpanel (AVP)
TNO Arbeid	Arbeidssituatie Survey (TAS)
Eur. Foundation	European Survey on Working Conditions (ESWC)
SBGO	Monitor kinderopvang en BSO (buitenschoolse opvang)
GfK	Consumerscan
ITS/SCO-Kohnstamm	Prima Cohort Onderzoek

Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)

Onderzoekende instantie

SCP, samen met AVV (Adviesdienst Verkeer en Vervoer), Katholieke Universiteit Brabant, de Publieke Omroepen en Cebuco

Omschrijving

Het TBO is een landelijk representatief, vijfjaarlijks onderzoek (sinds 1975) onder individuen van 12 jaar en ouder. Doel van het TBO is om een overzicht te bieden van ontwikkelingen in de tijdsbesteding. Respondenten houden gedurende één week in oktober een dagboekje bij. In dit dagboekje noteert men per kwartier wat men doet, waar men zich bevindt, en of men daarnaast, tegelijk, gebruik maakt van media (tv, radio, krant lezen). Daarnaast wordt een uitgebreide vragenlijst afgenomen (mondeling). Het veldwerk wordt uitgevoerd door onderzoeksbureau Intomart. De steekproefomvang bedroeg: in 1975: 1.309; in 1980: 2.730; in 1985: 3.263; in 1990: 3.158; in 1995: 3.227; in 2000: 1.813).

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme	xxxxx	xxxxx	xxxxx	xxxxx	xxxxx
Weekritme	xxxxx	xxxxx	xxxxx	xxxxx	xxxxx
Maandritme					
Jaar-ritme					
Anders / additioneel	xx				

Noot: additionele informatie over arbeid impliceert vragen over avond-, nacht en weekendwerk, en over zeggenschap over arbeid; het dagboek-deel van het onderzoek biedt goede mogelijkheden tot studie van thuis- of telewerken.

Plus- en minpunten

- + Tijdbudget-methode garandeert betrouwbaar en alomvattend beeld van de tijdsbesteding.
- + Bij uitstek geschikt voor analyses van ontwikkelingen in de tijd, vooral van dagen weekritmes.
- + Maakt onderdeel uit van internationaal netwerk van tijdsbestedingsonderzoeken.
- Kleine steekproef.
- Geen informatie over allochtonen.
- Design sluit niet aan bij internationale (Eurostat) standaard.

Publicaties

Van den Broek et al. (1999), Breedveld en Van den Broek (2001)

Beschikbaarheid

De TBO-gegevens 1975-1995 zijn tegen geringe kosten verkrijgbaar bij het Wetenschappelijk Statistisch Agentschap (WSA) van NWO (http://wsa.magw.nl/index_nl.htm). De gegevens uit het TBO '00 zijn van april 2002 tot april 2004 beschikbaar voor gespecificeerde projecten op het terrein van het zuiver wetenschappelijke onderzoek, en tegen een vergoeding ook voor commerciële projecten. Na april 2004 zijn de gegevens tegen geringe kosten beschikbaar voor algemeen gebruik.

Nadere informatie

SCP, Koen Breedveld, telefoon 070-340 78 35, e-mail k.breedveld@scp.nl
<http://www.tijdsbesteding.nl>

Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (AVO)

Onderzoekende instantie

SCP

Omschrijving

Het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (AVO) is een vierjaarlijks, landelijk representatief onderzoek. De steekproef is getrokken op het huishoudensniveau. Alle in de huishoudens aanwezige personen vanaf 6 jaar hebben enquêtes ingevuld. Doel van het AVO is om een overzicht te bieden van het gebruik van maatschappelijke en culturele voorzieningen door de Nederlandse bevolking. Het veldwerk is uitgevoerd door NSS/Marktonderzoek (1979-1987) en GFK Interact (1995-1999). De steekproefomvang bedraagt: 17.232 (1979), 14.869 (1983), 16.151 (1987), 13.105 (1991), 14.489 (1995) en 13.490 (1999).

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme	xx				
Weekritme	xx				
Maandritme					
Jaar-ritme					
Anders	xxxxx	xx			

Noot: informatie over arbeid impliceert vragen over avond-, nacht en weekeindwerk, en over voorkeur voor lengte van de werkweek. Het 1999-onderzoek bevat additionele vragen over verlofregelingen. Informatie over opvang en onderwijs verwijst naar vragen over gebruik kinderopvang.

Plus- en minpunten

- + Informatie op huishoud-niveau.
- Informatie over dag-/weekritme arbeid tamelijk summier en globaal (o.b.v. vragenlijst).

Publicaties

Over de tijdsordenings vragen in het AVO is nog niet gerapporteerd. Wel zijn de vragen over voorkeuren naar werktijden regelmatig ingezet door andere onderzoekers (WRR 1998, Smulders en De Feyter 2001).

Beschikbaarheid

De TBO-gegevens 1975-1995 zijn tegen geringe kosten verkrijgbaar bij het Wetenschappelijk Statistisch Agentschap (WSA) van NWO (http://wsa.magw.nl/index_nl.htm).

Nadere informatie

SCP, Jan Spit, telefoon 070-340 76 87, e-mail j.spit@scp.nl
www.scp.nl/onderzoek/avo99/default.htm

Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) / module Gezondheid en Arbeid (GEZO/GEA)

Onderzoekende instantie

CBS

Omschrijving

Het Permanent Onderzoek naar de Leefsituatie (POLS) is een continu (jaarlijks) landelijk representatief onderzoek onder de niet-geïnstitutionaliseerde bevolking. POLS bestaat sinds 1997 en geldt als opvolger van het DLO, het Doorlopende Leefsituatie Onderzoek. Het CBS verricht sinds 1974 onderzoek naar de leefsituatie, vanaf 1991 gebeurt dit jaarlijks. Deze jaarlijkse leefsituatie-onderzoeken zijn in 1997 opgegaan in het modulair opgebouwde onderzoek POLS. In 1997 bestond POLS uit de volgende modules ('n' geeft gerealiseerde steekproef in 1997 weer).

Basisvragenlijst	POLS	n= 34.439
Gezondheid en Arbeid	GEZO / GEA	n= 10.898
Recht en Milieu	REM	n= 5.554
Recht en Participatie	REP	n= 3.776
SCP Leefsituatie	SLI	n= 3.243
Jongeren	JONG	n= 2.749
Woningbehoefte	WBO	n= 1.639
Ongevallen in Nederland	OiN	n= 4.335

Respondenten die aan een bepaalde module hebben meegedaan, deden ook steeds mee aan de (omvangrijke) basismodule. POLS is een personensteekproef. Het merendeel van de enquêtes vindt face-to-face plaats, een deel schriftelijk. Voor het tijdsordeningsonderzoek is vooral de module GEZO/GEA interessant. GEZO (of (GEA) geldt als de opvolger van de Gezondheidsenquête. GEZO wordt afgenomen bij ongeveer 10.000 personen vanaf 0 jaar (bij kinderen van 0 t/m 11 jaar door/met ouder), en bevat verschillende langlopende vragen aangaande arbeidsomstandigheden.

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme	xx				
Weekritme	xx				
Maandritme					
Jaar-ritme					
Anders/additioneel	xxxxx				

Noot: informatie over 'arbeid' betreft vragen over werkdruk en zeggenschap.

Plus- en minpunten:

- + Langstlopende reeks met vragen over arbeidsomstandigheden (tijdsdruk, zeggenschap).
- Informatie over dag-/weekritme arbeid zeer summier en globaal (o.b.v. vragenlijst).

Publicaties

CBS (1998, 2000), Houtman et al. (1999, 2001)

Beschikbaarheid

Een selectie uit de CBS databronnen is op te vragen bij het WSA (Wetenschappelijk Statistisch Agentschap, http://wsa.magw.nl/index_nl.htm, telefoon 070-344 09 30, e-mail wsa@nwo.nl). Voor wetenschappelijk onderzoek gelden gereduceerde tarieven.

Nadere informatie

CBS, José Geurts, telefoon 045-57 07 201, e-mail jgts@cbs.nl

Mini-TBO (MBTO)

Onderzoekende instantie

CBS

Omschrijving

Het mini Tijdsbestedingsonderzoek (MTBO) is een van de modules van het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS). Het MTBO geldt als de opvolger van de grotere CBS-tijdsbestedingsonderzoeken uit 1987 en 1988. Daarvoor was het CBS betrokken bij tijdsbestedingsonderzoeken in 1955/'56 en 1962/'63. In het MTBO wordt de tijdbudget-methode gevolgd: registreren mensen hun tijdsbesteding gedurende één dag in de week steeds per 15 minuten; het design is overgenomen uit een Engels experiment. Anders dan bij het TBO geschiedt dit niet in één week in oktober, maar het hele jaar door. De respondenten (12 jaar en ouder) zijn afkomstig uit de POLS module REM (Recht en Milieu). Het onderzoek vindt plaats met een interval van twee jaar en is gehouden in 1997 (n=4.960) en 1999 (n=5.641). In 2001 vond het onderzoek opnieuw plaats.

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme xx	xx	xx	xx	xx	xx
Weekritme	xx	xx	xx	xx	xx
Maandritme	xxxxxx	xxxxxx	xxx	xxxxxx	xxxxxx
Jaar-ritme	xxxxxx	xxxxxx	xxx	xxxxxx	xxxxxx
Anders					

Noot: --

Plus- en minpunten

- + Tijdbudget-methode garandeert betrouwbaar en alomvattend beeld van de tijdsbesteding.
- + Vanwege het jaar-rond karakter meer informatie over maand- en jaarritmes dan het TBO.
- + Dagboekje van maar één dag maakt onderzoek minder geschikt voor dag-/weekritmes.
- Nog geen lange termijn trend analyses mogelijk.
- Design sluit niet aan bij internationale (Europese) standaarden.

Publicaties

CBS (1955-1956), CBS (1962-1963), Stoop en Oudhof (1988), CBS (1999a)

Beschikbaarheid

Een selectie uit de CBS databronnen is op te vragen bij het WSA (Wetenschappelijk Statistisch Agentschap, http://wsa.magw.nl/index_nl.htm, telefoon 070-344 09 30, e-mail wsa@nwo.nl). Voor wetenschappelijk onderzoek gelden gereduceerde tarieven.

Nadere informatie

CBS, José Geurts, telefoon 045-57 07 201, e-mail jgts@cbs.nl

Dagrecreatie Onderzoek (DRO)

Onderzoekende instantie

CBS

Omschrijving

Het Dagrecreatie Onderzoek (DRO) is voor het eerst gehouden in 1990/'91 en in identieke vorm herhaald in 1995/'96. Doel is om informatie te verzamelen over recreatieve activiteiten waarvoor men ten minste twee uur van huis is. Recreatie is daarbij breed opgevat en omvat ook sport, cultuurbezoek en uitgaan. Het betreft een landelijk representatief onderzoek onder de niet-geïstitutionaliseerde bevolking vanaf 0 jaar (gegevens voor jonge kinderen mogen door ouders worden verzameld). Respondenten noteren gedurende een halve maand in een dagboekje de gegevens over alle in die periode ondernomen dagtochten (semi-tijdbudget-methode). Daarnaast wordt een vragenlijst afgenomen met vooral vragen over de huishoudsituatie alsmede een aantal persoonskenmerken. De steekproefomvang bedroeg in 1995 17.421 individuen. Het onderzoek wordt in 2002 herhaald.

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme					xx
Weekritme					xx
Maandritme					xxxxx
Jaar-ritme					xxxxx
Anders					

Noot: ---

Plus- en minpunten:

- + Door (semi-)tijdbudget-methode betrouwbare registratie van activiteiten.
- + Grote steekproef.
- + Bevat als een van de weinige onderzoeken informatie over spreiding van recreatie over het jaar.
- Geen relaties met tijdsordening op andere terreinen.

Publicatie

CBS (1997)

Beschikbaarheid

Een selectie uit de CBS databronnen is op te vragen bij het WSA (Wetenschappelijk Statistisch Agentschap, http://wsa.magw.nl/index_nl.htm, telefoon 070-344 09 30, e-mail wsa@nwo.nl). Voor wetenschappelijk onderzoek gelden gereduceerde tarieven.

Nadere informatie

CBS, Sabine Lucassen, telefoon 045-57073 46, e-mail sbln@cbs.nl

Continu Vakantie Onderzoek (CVO)

Onderzoekende instantie

CBS / TRN

Omschrijving

Het Continu Vakantie Onderzoek heeft tot doel om informatie te verschaffen over de lange en korte vakanties van Nederlanders. Voorlopers van het CVO dateren terug tot 1954. Sinds 1969 wordt het onderzoek jaarlijks herhaald. Het betreft een landelijk representatief (panel-) onderzoek onder de niet-geïstitutionaliseerde bevolking vanaf 0 jaar (gegevens voor jonge kinderen mogen door ouders worden verzameld). Respondenten worden verkregen uit een panel van het bureau GfK, dat ook het veldwerk verzorgt. De steekproefomvang bedroeg in 2000 4.615 individuen. Het onderzoek wordt in 2002 inhoudelijk anders opgezet (uitgebreid).

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme					xx
Weekritme					xx
Maandritme					xxxxxx
Jaar-ritme					xxxxxx
Anders					

Noot: ---

Plus- en minpunten:

- + Enigste Nederlandse onderzoek met informatie over spreiding van vakanties.
- + Panel-onderzoek (goede analyses oorzaken en gevolgen).
- Geen relatie met andere deelaspecten tijdsordening (bijvoorbeeld: aantal vakantie-dagen).

Publicatie

CBS (2001)

Beschikbaarheid

Via Stichting CVO, Kees van der Most, TRN, 070-3705294, kvandermost@nbt.nl

Nadere informatie

CBS, Theo v. Miltenburg, telefoon 070-337 56 02, e-mail tmlg@cbs.nl

TRN, Kees van der Most, telefoon TRN, 070-370 52 94, e-mail kvandermost@nbt.nl

Onderzoek Verplaatsingsgedrag (OVG)

Onderzoekende instantie

CBS/Ministerie van Verkeer en Waterstaat

Omschrijving

Het Onderzoek Verplaatsingsgedrag (OVG) is een landelijk representatief, jaarlijks onderzoek onder de Nederlandse niet-geinstitutionaliseerde bevolking. Doel van het OVG is het bepalen van het verplaatsingsgedrag van de Nederlandse bevolking naar herkomst en bestemming, tijdstip, vervoermiddelen en motieven. In het onderzoek houden respondenten gedurende één dag alle verplaatsingen bij in een dagboekje (semi-tijdbudget-methode). Voor kinderen van 5 jaar en jonger wordt aan ouders gevraagd om het dagboekje voor hun kinderen in te vullen. Verder zijn er aanvullende vragen over huishoudsamenstelling, inkomen, leeftijd, et cetera (vooral nog niet: etniciteit). Het onderzoek vond in 1978 voor de eerste maal plaats en is sedertdien jaarlijks herhaald. In 1999 is het onderzoek (wederom) ingrijpend veranderd. De steekproefomvang bedraagt momenteel ongeveer 65.000 huishoudens, waarvan zoals gezegd van alle personen informatie over het verplaatsingsgedrag beschikbaar is (jaarrond).

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme			xxxxxx		
Weekritme			xxxxxx		
Maandritme			xxxxxx		
Jaar-ritme			xxxxxx		
Anders					

Noot: ---

Plus-en minpunten

- + De semi-tijdbudget-methode staat garant voor een betrouwbare informatieverzameling.
- + Grote steekproef.
- + Door lange historie goede gelegenheid tot het analyseren van trends.
- Geen informatie over etniciteit.
- Geen relaties met tijdsordening op andere terreinen.

Publicaties

CBS (1999b). De gegevens over 2000 komen beschikbaar op Statline.

Beschikbaarheid

Een selectie uit de CBS databronnen is op te vragen bij het WSA (Wetenschap-

pelijk Statistisch Agentschap, http://wsa.magw.nl/index_nl.htm, telefoon 070-344 09 30, e-mail wsa@nwo.nl). Voor wetenschappelijk onderzoek gelden gereduceerde tarieven.

Nadere informatie

CBS, Rico Konen, telefoon 045-570 65 28, e-mail rkon@cbs.nl

Enquête Beroepsbevolking (EBB)

Onderzoekende instantie

CBS

Omschrijving

De Enquête Beroepsbevolking bestaat sinds 1987 en is de opvolger van de tweejaarlijkse Arbeidskrachtentellingen (AKT, sinds 1975). De EBB geldt - naast de Enquête Werkgelegenheid en Lonen, onder arbeidsorganisaties - als een van de belangrijkste bronnen van informatie op het terrein van ontwikkelingen in de beroepsbevolking. De EBB is een landelijk representatief onderzoek onder de Nederlandse niet-geïstitutionaliseerde bevolking. Aan het onderzoek werken steeds ongeveer 100.000 personen mee. Per huishouden worden maximaal vier personen geïnterviewd.

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme	xx				
Weekritme	xx				
Maandritme					
Jaar-ritme					
Anders/additioneel	xx				

Noot: sinds enige tijd verschillende vragen over werkdruk en zeggenschap, beperkte indicatie thuis-/telewerk

Plus- en minpunten

- + Grootste arbeidsonderzoek van Nederland.
- + Zeer grote steekproef.
- + Door lange historie goede gelegenheid tot het analyseren van trends.
- + Goede mogelijkheden tot internationale vergelijking (Labour Force Surveys).
- Informatie over dag-/weekritme arbeid tamelijk summier en globaal (o.b.v. vragenlijst).
- Geen relaties met tijdsordening op andere terreinen.

Publicaties

Jaarlijkse publicatie. De gegevens komen sinds 2000 alleen nog beschikbaar via CBS-Statline.

Beschikbaarheid

Een selectie uit de CBS databronnen is op te vragen bij het WSA (Wetenschappelijk Statistisch Agentschap, http://wsa.magw.nl/index_nl.htm, telefoon 070-344 09 30, e-mail wsa@nwo.nl). Voor wetenschappelijk onderzoek gelden gereduceerde tarieven.

Nadere informatie

CBS, Ingrid Beckers, telefoon 045-57073 23, e-mail ibcs@cbs.nl

OSA Arbeidsaanbodpanel (AAP)

Onderzoekende instantie

OSA

Omschrijving

Het OSA Arbeidsaanbod-panel (AAP) is voor het eerst gehouden in 1985 en wordt sinds 1986 iedere twee jaar herhaald. Doel van het onderzoek is om bij te dragen aan het opbouwen en uitdragen van strategische kennis over arbeidsmarkt vraagstukken. Het AAP is een landelijk representatief panel-onderzoek op huishoud-niveau. Binnen de huishoudens worden alle personen van 15-64 jaar geïnterviewd, met uitzondering van degenen die een dagopleiding volgen. De steekproefomvang bedroeg in het 2000-onderzoek 4.185 personen, van wie er 3.133 werkend waren. Het veldwerk wordt verricht door Intomart.

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme	xx				
Weekritme	xx				
Maandritme					
Jaar-ritme					
Anders/additioneel	xxxxxx	xx			

Noot: additionele informatie over arbeid bevat interessante set vragen over wensen t.a.v. arbeidsduur, en verder over arbeidsomstandigheden, werkdruk, zeggenschap en beperkte indicatie thuis-/telewerk. In laatste onderzoeken ook uitgebreidere vragen over verlofregelingen, kinderopvang en zorgtaken.

Plus- en minpunten

- + Reeksen die teruglopen tot 1985.
- + Panel-onderzoek (goede analyses oorzaken en gevolgen).
- + Gegevens op huishoudniveau.
- Informatie over dag-/weekritme arbeid globaal (o.b.v. vragenlijst).

Publicaties

Tweejaarlijkse publicaties, laatste is OSA (2002).

Beschikbaarheid

De OSA-gegevens worden gedeponereerd bij het WSA (Wetenschappelijk Statistisch Agentschap, http://wsa.magw.nl/index_nl.htm, telefoon 070 344 09 30, e-mail wsa@nwo.nl).

Nadere informatie

OSA, Marcel Kerkhofs, telefoon 013-466 80 75, m.j.m.kerkhofs@kub.nl

OSA Arbeidvraagpanel (AVP)

Onderzoekende instantie

OSA

Omschrijving

Het OSA Arbeidvraagpanel (AVP) is voor het eerst gehouden in 1989 en wordt iedere twee jaar herhaald. Doel van het onderzoek is om bij te dragen aan het opbouwen en uitdragen van strategische kennis over arbeidsmarkt vraagstukken. Het AVP doet hiertoe een panel-onderzoek onder arbeidsorganisaties (de vragers van arbeid) van tenminste 5 (vroeger 10) werknemers (op vestigingsniveau). Voor de steekproeftrekking wordt gebruik gemaakt van verschillende bestanden. De meewerkende organisaties krijgen een schriftelijke vragenlijst voorgelegd. Tevens wordt mondeling een vragenlijst afgenomen. In de 1999-editie van het onderzoek deden 2.725 organisaties mee aan de mondelinge vragenlijst, en 2.094 aan de schriftelijke vragenlijst. De dataverzameling wordt door het IVA te Tilburg verzorgd.

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme	xx				
Weekritme	xx				
Maandritme					
Jaar-ritme	xx				
Anders/additioneel	xx			xxxxx	

Noot: additionele informatie over arbeid bevat verschillende vragen over flexibilisering, arbeidsduur en -spreiding in de tijd, verlof- en opvangeregelingen, en daarnaast een interessante vraag over 'annualisatie'. Het AVP bevat verder een vraag over de bedrijfstijden van organisaties.

Plus- en minpunten

- + Reeksen die teruglopen tot 1989.
- + Panel-onderzoek (goede analyses oorzaken en gevolgen).
- + Unieke serie vragen over bedrijfstijden (openingstijden).
- Informatie over dag-/week-/jaarritme arbeid zeer globaal en summier (o.b.v. vragenlijst).

Publicaties

Tweejaarlijkse publicaties, laatste is OSA (2001).

Beschikbaarheid

De OSA-gegevens worden gedeponereerd bij het WSA (Wetenschappelijk Statistisch Agentschap, http://wsa.magw.nl/index_nl.htm, telefoon 070-344 09 30, e-mail wsa@nwo.nl).

Nadere informatie

OSA, Marcel Kerkhofs, telefoon 013-466 80 75, e-mail m.j.m.kerkhofs@kub.nl.

TNO Arbeid Arbeidssituatie Survey (TAS)

Onderzoekende instantie

TNO Arbeid

Omschrijving

Doel van het TNO Arbeid Arbeidssituatie Survey (TAS) is het ontwikkelen van een periodieke, consistente en representatieve datastroom met betrekking tot de arbeidssituatie van werkenden in Nederland. Meer dan EBB en AAP concentreert TAS zich op aspecten van de arbeids-situatie: werkomstandigheden, tijdsdruk, arbeidsbeleving. Het gaat hierin een stap verder dan het POLS-onderzoek van het CBS. De intentie is om het onderzoek tweejaarlijks te herhalen. Aan het 2000-onderzoek deden 4334 personen mee (werkende individuen tussen de 15 en 64 jaar). Het onderzoek is representatief voor de werkende bevolking. Respondenten vullen zelf een opgestuurde papieren vragenlijst in. Het veldwerk wordt door Intomart verzorgd.

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme	xx				
Weekritme	xx				
Maandritme					
Jaar-ritme					
Anders/additioneel	xxxxx				

Noot: additionele informatie over arbeid bevat een grote hoeveelheid vragen over arbeidsomstandigheden en -beleving, en verder vragen over arbeidsduur en -spreiding in de tijd, relatie met zorg, thuis-/telewerken.

Plus- en minpunten

- + Uitgebreide set met vragen over tijdsdruk in werk.
- Nog geen trends.

Publicaties

TNO Arbeid (2001)

Beschikbaarheid

Via TNO Arbeid, Peter Smulders, telefoon 023-554 99 54, e-mail P.Smulders@arbeid.tno.nl

Nadere informatie

Via TNO Arbeid, Peter Smulders, telefoon 023-554 99 54, e-mail P.Smulders@arbeid.tno.nl

European Survey on Working Conditions (ESWC)

Onderzoekende instantie

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions

Omschrijving

In 1991, 1996 en 2000 zijn door de *Europese Stichting ter Verbetering van Levens- en Arbeidsomstandigheden* enquêtes gehouden onder de werkenden van de EU, naar de arbeidsomstandigheden (de European Survey on Working Conditions, ESWC). Steeds zijn alle EU-lidstaten bij de enquête betrokken. In totaal zijn in 1996 15.800 werkenden mondeling ondervraagd, in 2000 21.7000 werkenden (1.500 per land).

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme	xx				
Weekritme	xx				
Maandritme					
Jaar-ritme					
Anders/additioneel	xx				

Noot: additionele informatie over arbeid bevat diverse vragen over arbeidsomstandigheden en -beleving, en verder vragen over arbeidsduur en -spreiding in de tijd, thuis-/telewerken en zeggenschap.

Plus- en minpunten

- + Internationale vergelijking van breed scala aan aspecten van de arbeid (incl. tijd).
- Informatie over dag-/week-/jaarritme arbeid tamelijk globaal, wel uitgebreid (o.b.v. vragenlijst).
- Op nationaal niveau kleine steekproeven.
- Vragen door de tijd heen niet altijd identiek.

Publicaties

Paoli en Merllié (2001).

Beschikbaarheid

De gegevens uit 1996 en 2000 zijn op te vragen bij de onderzoekende instantie, Dimitri Politis, telefoon 00353-1-204 31 40, e-mail dmp@eurofound.ie.

Nadere informatie

Eur. Stichting, Dimitri Politis, telefoon 00353-1-204.3140, e-mail dmp@eurofound.ie.

<http://www.eurofound.ie/working/surveys.htm>

Monitor kinderopvang en BSO (buitenschoolse opvang)

Onderzoekende instantie

SGBO, het onderzoeks- en adviesbureau van de VNG

Omschrijving

Doel van het onderzoek is het inventariseren van de capaciteit in de kinder- en buitenschoolse opvang (incl. gastouderbureaus). SGBO verricht het onderzoek in opdracht van de directie Jeugdbeleid van het Ministerie van VWS. Het onderzoek heeft in 1988 voor het eerst plaatsgevonden, en wordt sindsdien jaarlijks herhaald. Voor de 1999-editie van de monitor - de laatst beschikbare - hebben 455 van de 538 gemeenten in de lente van 2000 een schriftelijke vragenlijst ingevuld of laten invullen (door kinderdagverblijven zelf).

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme		xx			
Weekritme					
Maandritme					
Jaar-ritme					
Anders/additioneel					

Noot:

Plus- en minpunten

- + Belangrijkste bron van informatie over aanbod van kinderopvang.
- + Trends vanaf 1988.
- Gegevens deels gebaseerd op schattingen (vooral bij niet gesubsidieerde instellingen)..
- Summiere informatie over kinderopvang en tijdsordening.

Publicaties

Delemarre (2001)

Beschikbaarheid

?

Nadere informatie

VNO / SGBO, Tijne le Clercq, telefoon 070-37383 55, e-mail tijne.leclercq@vng.nl

Consumerscan

Onderzoekende instantie

GfK Panelservices Benelux

Omschrijving

Het onderzoeksbureau GfK verzamelt al sinds eind jaren vijftig gegevens over aankoop van de dagelijkse boodschappen door huishoudens. Vanaf 1994 gebeurt dit onder de naam Consumerscan. Van 4400 huishoudens worden door middel van scanning van barcodes gegevens verzameld. Per artikel worden verschillende zaken vastgelegd, waaronder het tijdstip (ochtend tot 12 uur; middag 12-18 uur; avond na 18 uur) en de dag waarop het product werd aangeschaft.

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme				xx	
Weekritme				xx	
Maandritme				xx	
Jaar-ritme				xx	
Anders/additioneel					

Noot:

Plus- en minpunten

- + Consistente en betrouwbare set gegevens omtrent tijdstippen van boodschappen doen.
- Beperking tot dagelijkse boodschappen.
- Rigide indeling van de tijd (in vaste, en deels verouderde blokken).

Publicaties

GfK (2002)

Beschikbaarheid

Tegen betaling. Op aanvraag.

Nadere informatie

GfK, Joop Holla, telefoon 0162-384.278, e-mail joop.holla@gfk.nl

Prima-cohortonderzoek

Onderzoekende instantie

ITS in samenwerking met SCO-Kohnstamm Instituut

Omschrijving

Sinds 1994/1995 voeren ITS en SCO-Kohnstamm Instituut - in opdracht van NWO - het Prima-cohortonderzoek uit. Dit onderzoek, dat als opvolger geldt van het Leo-onderzoek (Landelijke Evaluatie Onderwijsvoorrangsbeleid), wordt iedere twee jaar gehouden (laatste keer 2000/2001, meting 2002/2003 staat op stapel). Doel van het onderzoek is om een structureel bestand met gegevens te verkrijgen voor beantwoording van beleidsvragen inzake onderwijs, onder andere (maar niet uitsluitend) ten behoeve van het onderwijs achterstanden beleid. Aan het 2000/2001 namen 600 scholen uit het primair onderwijs deel (420 scholen als landelijk representatief kader, 180 'achterstandsscholen'). In 1998/'99 zijn door het ITS - eenmalig - enige vragen over schooltijden gesteld.

Bevat informatie aangaande

	Arbeid	Opvang en onderwijs	Verkeer en vervoer	Diensten	Huishouden en vrije tijd
Dag-/nachtritme		xx			
Weekritme		xx			
Maandritme					
Jaar-ritme					
Anders/additioneel					

Noten

Plus- en minpunten

- + Internationale vergelijking van breed scala aan aspecten van de arbeid (incl. tijd).
- Informatie over dag-/week-/jaarritme arbeid tamelijk globaal, wel uitgebreid (o.b.v. vragenlijst).
- Op nationaal niveau kleine steekproeven.
- Vragen door de tijd heen niet altijd identiek.

Publicaties

Driessen, G., A. van Langen en H. Vierke (2002)

Beschikbaarheid

De gegevens worden gedeponereerd bij het WSA (Wetenschappelijk Statistisch Agentschap, http://wsa.magw.nl/index_nl.htm, telefoon 070-344 09 30, e-mail wsa@nwo.nl; de gegevens over schooltijden zijn niet bij het WSA gedeponereerd).

Nadere informatie

ITS, Lia Mulder, telefoon 024-365.3547, e-mail l.mulder@its.kun.nl
SCO-Kohnstamm Instituut, Guuske Ledoux, telefoon 020-525 13 86, guuske@sco.educ.uva.nl

Bijlage 2: Gecontacteerde koepel-organisaties

Nederlandse Vereniging van Makelaars o.g. en Vastgoeddeskundigen: NVM
Afdeling Innovatie en onderzoek
Postbus 2222
3430 DC Nieuwegein
030-608 51 85
<http://www.l.nvm.nl/portaalfundaf2.htm>

Nederlandse Vereniging van Banken: NVB
Postbus 3543
1001 AH Amsterdam
020-550 28 88
<http://www.nvb.nl/>

Landelijke Huisartsen Vereniging: LHV
Mevr. De Kruif
Postbus 20056
3502 LB Utrecht
030-282 37 23
http://www.artsen.net/default.asp?Node_ID=145

Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Tandheelkunde: NMT
Dhr. Verhoeven
Geelgors I
Postbus 2000
3430 CA Nieuwegein
030-607 62 76
<http://www.nmt.nl/>

Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie: KNMP
Dhr. Overgaag
Postbus 30460
2500 GL Den Haag
070-373 73 73
<http://www.knmp.nl/>

Vereniging van ziekenhuizen: NVZ

Mevr. Willemse

Postbus 9696

3506 GR Utrecht

030-273 98 83

<http://nvz.ziekenhuis.nl/>

Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie: KNGF

Dhr. Van der Wees

Postbus 248

3800 AE Amersfoort

033-467 29 00

<http://www.kngf.nl/>

Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Dierengeneeskunde: KNMvD

Postbus 14031

3508 SB Utrecht

030-251 01 11

<http://www.knmvd.nl/>

Maatschappelijke ondernemersgroep voor de branches welzijn, jeugdzorg en kinderopvang: MoGroep

Mevr. Bienemann

Admiraal Helfrichlaan 1

3527 KV Utrecht

030-298 34 34

<http://www.mkbnet.nl/vog/organisatie.phtml>

Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken: NVVB

Dhr. Van Meijbeek

Postbus 330

2700 AH Zoetermeer

079-361 77 47

<http://www.nvvb.nl/>

Vereniging van Openbare Bibliotheken: NBLC

Mevr. Groenland

Postbus 43300

2504 AH Den Haag

070-309 01 00

<http://www.nblc.nl/>

Vereniging van woningcorporaties: Aedes
Dhr. Bouwmans
Postbus 611
1200 AP Hilversum
0900-123 233 37
<http://www.aedesnet.nl/>

Het Hoofdbedrijfshap Detailhandel: HBD
Dhr. Ehlert
Postbus 90703
2509 LS Den Haag
070-338 56 00
<http://www.hbd.nl/>

Het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel: CBL
Mevr. Boer
Postbus 262
2260 AG Leidschendam
070-337 62 00
<http://www.cbl.nl/>

De Vereniging van Nederlandse Installatiebedrijven: VNI
Dhr. Rolf
Postbus 7272
2701 AG Zoetermeer
079-321 44 02
<http://www.vni.org/>

De Koninklijke Algemene Nederlandse Kappersorganisatie: ANKO
Postbus 212
1270 AE Huizen
035-525 92 00
<http://www.anko.nl/>

Postkantoren BV
Mevr. Den Dulk
Postbus 30444
3503 AG Utrecht
030-290 45 45
<http://www.ptt-post.nl/>

De Nederlandse Museumvereniging: NMV
Mevr. Vels-Heijn
Postbus 74683
1070 BR Amsterdam
020-305 37 60
<http://www.museumsassociation.nl/home-nl.html>

Sportfondsen Nederland NV: SFN
Dhr. Deltenre
Postbus 90367
1006 BJ Amsterdam
020-355 05 55
<http://www.sfn.nl/>

Koninklijk Horeca Nederland: KHN
Dhr. De Wolf
Postbus 566
3440 AN Woerden
0348-489 489
<http://www.horeca.org/>

De Vereniging van Recreatieondernemers Nederland: RECRON
Dhr. Taanman
Postbus 666
6800 AR Arnhem
026-359 11 11
<http://www.recron.nl/>

Brancheorganisatie erkende sport- en bewegingscentra: Fit!vak
Dhr. Buitelaar
Postbus 32
6860 AA Oosterbeek
026-339 07 30
<http://www.fitvak.com/>

Brancheorganisatie van ondernemers op het gebied van mobiliteit: Bovag
Bovag Stafbureau
Dhr. Van der Torre
Postbus 1100
3980 DC Bunnik
030-659 52 11
<http://www.bovag.nl/>

Literatuur

Aarts, W. (2001)

Consumenten en de marginaliteit van matiging. *Vrijtijdstudies*, 19(1), 43-56.

Adam, B. (1995)

Timewatch. The social analysis of time. Cambridge: Polity.

Van Asseldonk, Y. en Opdam, E. (1995)

Barometer telewerken, periodiek onderzoek naar de omvang van telewerken in Nederland, vijfde en laatste meting. Amersfoort: Werkgroep '2duizend, afdeling ruimtelijke inrichting en mobiliteit.

Arbeidsinspectie (2001)

Arbeid en zorg in CAO's 1999. Den Haag: Elsevier.

AVV (1998)

Trends in het woon-werkverkeer 1985-1995. Rotterdam: Adviesdienst Verkeer & Vervoer.

AVV (2001)

Verkeersgegevens. Jaarrapport 2000. Rotterdam: Adviesdienst Verkeer & Vervoer.

Bargeman, B. (2001)

Op vakantie in Nederland. Amsterdam: Thela Thesis.

Batenburg, B. en Peters, P. (2001)

Telework: Why a new work concept requires a new research agenda (working paper). Utrecht: Utrecht University Department of Sociology.

Beck, U. (1986)

Risk society. Towards a new modernity (1992 vertaling van Risikogesellschaft). London: Sage.

Beckers, T. (1994)

Gedeelde arbeid en gekozen tijd: het perspectief van een Post-industrieel Temporeel Traject. *Vrijtijd en Samenleving*, 12(3), 81-86.

Beckers, T. (1988)

Naar nieuwe verhoudingen van arbeid en vrije tijd. In Van Bijsterveldt, Q, Over tijd (68-79). Amersfoort: Acco.

Beckers, T. en Mommaas, H. (1991)

Het vraagstuk van den vrijen tijd. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.

Beckers, T. en Raaijmakers, S. (1991)

Tijd-ruimtelijke dynamiek. Delft: PRO/Delftse Universitaire Pers.

Beeckman, D., Crum, B. en Van der Werf, C. (1998)

Effecten nieuwe Winkeltijdenwet op de detailhandel, eindrapport. Den Haag: HBD.

Breedveld, K. (1999)

Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrije tijd en recreatie. Amsterdam: Thela Thesis.

- Breedveld, K. (2000)
Van arbeids- naar combinatie-ethos. Maatschappelijke ontwikkelingen op het snijvlak van economie en cultuur. Den Haag: SCP.
- Breedveld, K. en Van den Broek, A. (2001)
Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. en Van den Broek, A. (2002)
De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderende sociaal-culturele context. Den Haag: SCP (bijlage bij nog te verschijnen RMO-advies).
- Van den Broek, A. (1999)
 Tijdsordening is optelsom van onbedoelde uitkomsten. *Facta*, 7(2), 16-19.
- Van den Broek, A., Knulst, W. en Breedveld, K. (1999)
Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Van Bijsterveldt, Q. (1988)
 De structurering van de tijd als actueel vraagstuk. *Over tijd* (1-9). Amersfoort: Acco.
- CBL (1996)
 Openingstijden. *CBL ConsumentenTrends*, p. 46-47.
- CBL (1997 en 1998)
Jaarverslagen 1996 en 1997. Zoetermeer: Uleman De Residentie.
- CBL (1998)
 De nieuwe openingstijden. *CBL ConsumentenTrends*, p. 46-48.
- CBS (1955-1956)
Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1955/1956 (10-delig). Zeist: De Haan.
- CBS (1962-1963)
Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962/1963 (8-delig). Zeist: De Haan.
- CBS (1997)
Dagrecreatie 1995/'96. Heerlen: CBS.
- CBS (1998)
Arbeidsomstandigheden van werknemers 1997. Den Haag: VUGA / CBS/ Ministerie van SZW.
- CBS (1999a)
De leefsituatie van de Nederlandse bevolking 1997. Deel 3: tijdsbesteding en maatschappelijke participatie. Voorburg/Heerlen: CBS.
- CBS (1999b)
De mobiliteit van de Nederlandse bevolking. Heerlen: CBS.
- CBS (2000)
Arbeidsomstandigheden 2000. Heerlen: CBS / SZW.
- CBS (2001)
Vakanties van Nederlanders 2000. Voorburg: CBS.

- CBS/TRN (2001)
Toerisme en recreatie in cijfers 2001. Voorburg: CBS
- Consumentenbond (1993)
Jubileumactie "TEST UW PLAATS" wegens succes geprolongeerd. Den Haag
- Consumentenbond (1994)
In de naam der wet: sluit de deur. Beknopt verslag van een onderzoek naar de Winkelsluitingswet.
 Den Haag
- Consumentenbond (1997)
 Dringend gewenst: koopavonden voor paspoort en rijbewijs. *Consumenten gids mei 1997*, p.53-55.
- Consumentenbond (2001a)
Kinderopvang, gebruik en wensen. Ouders over hun kinderopvang. Den Haag: Consumentenbond.
- Consumentenbond (2001b)
Kinderopvang voor 0- tot en met 12 jarigen. Den Haag: Consumentenbond.
- Delemarre, N.J.M. (2001)
 'Kinderopvang in gemeenten, de monitor over 1999'. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten.
- Driessen, G., A. van Langen en H. Vierke (2002)
Basisonderwijs: veldwerkverslag, leerlinggegevens en oudervragenlijsten. Basisrapportage Prima-cohortonderzoek, vierde meting, 2000/2001.
 Nijmegen: ITS.
- EIB (1998)
De bouwvakantie. Amsterdam: EIB.
- Elchardus, M. (1982)
 De ethiek van de dualistische conceptie van de tijd. *Vrijetijd en Samenleving*, 1(4), 343-373.
- Elchardus, M. (1996)
De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M. en Heyvaert, P. (1991)
Soepel, flexibel en ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties. Brussel: VUB-Press.
- Elias, N. (1985)
Een essay over tijd. Amsterdam: Meulenhoff.
- Emmerink, R.H. en P. van Beek (1997)
 Empirical analysis of work schedule flexibility. *Urban Studies*, 34(2), 217-234.
- Ester en Vinken (2001)
 Druk, drukker drukst. Nederlanders over de toekomst van arbeid, zorg en vrijetijd. In: *Vrijetijdstudies* (19-1), pp. 21-42.

- EZ (1995)
Wetsvoorstel Winkeltijdenwet. Tweede Kamer 24226 nrs 1-2. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken / Sdu.
- Fouarge, D., Kerkhofs, M., Vosse, J.P. en De Wolff, C. (1999)
Trendrapport aanbod van arbeid 1999. Tilburg: OSA
- Geldof, D. (2001)
Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij. Antwerpen/Baarn: Houtekiet/De Prom.
- Gemeente Amersfoort (2001)
Tijden van de stad. Brochure. Amersfoort: Bureau onderzoek en statistiek van de gemeente.
- GfK (2002)
Pronkjuweel van Paars I op zijn retour? Website www.gfk.nl, 3-4-2002.
- Glorieux, I. & G. Kermarrec (1994)
Effecten van variaties in de ordening van de jaarlijkse onderwijstijd. Brussel: VUB.
- Hogenhuis, C., E. Panne van der. & T. Hoekstra (2001)
Een nieuwe economie, een bevrijde tijd? De rol van ICT in versnelling en onthaasting. Kampen / Driebergen: Kok / Kerk en Wereld.
- Houten, H.J., van (1985)
Toekomst van de tijd. Op weg naar een samenhangend tijdbeleid. Amersfoort: Giordano Bruno.
- Houtman, I., Smulders, P. en Klein Hesselink, J. (1999)
Trends in arbeid 1999. Alphen aan den Rijn: TNO Arbeid/Samsom.
- Houtman, I., Smulders, P. en J. Klein Hesselink, J. (red.) (2001)
Trends in arbeid 2002. Alphen aan den Rijn: TNO Arbeid/Kluwer.
- Huysmans, F. (2001)
Mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijkse leven in huishoudens. Den Haag: Proefschrift in eigen beheer (www.frankhuysmans.com).
- Idenburg, P.A. (1985)
Tijd en overheid: kanttekeningen bij een onrijpe politieke discussie. Beleid & Maatschappij, 12(11), 301-330.
- Inspectie van het onderwijs (2000)
Onderwijsverslag 2000. Zoetermeer: ministerie van OC en W.
- ITS (2001)
Schooltijden in het basisonderwijs. Nijmegen: ITS.
- Kattenberg, A.P.E. (1990)
Een flexibele werkweek. Spreiding van de adempauze? Den Haag: SMO.
- Kessel, N., van. (1999)
Lesuren en schooltijden in het primair onderwijs. Nijmegen: ITS.
- KHN (2001)
Beleidsplan 2002-2004 Koninklijke Horeca Nederland. p. 18. Woerden.

- Knippenberg, H. & B. Pater de. (1988)
De eenwording van Nederland. Nijmegen: SUN.
- KNMP (2001)
Nederlandse Apotheeknorm. Artikel 9.1.1. Den Haag: KNMP.
- Knulst, W. (1984)
Tijdsbesteding en overheidsbeleid. Rijswijk: SCP.
- Knulst, W. en Van Beek, P. (1990)
Tijd komt met de jaren. Rijswijk: SCP.
- Knulst, W. en Schoonderwoerd, L.(1983)
Waar blijft de tijd? Onderzoek naar tijdsbesteding in Nederland. Rijswijk: SCP.
- De Korte, T., Daniëls, J., Ten Have, W., Van der Lans, R. en De Vries, R. (1997)
Strijd om de tijd. De organisatorische gevolgen van de 24-uurseconomie. Den Haag: Berenschot/Delwel.
- Korver, T. (2002)
 De tussentijd. In: Grotenhuis, S. (red.), *Hoeksteen of zwerfkei* (pp. 55-70). Amsterdam: De Balie/Nederlandse Gezinsraad.
- KPMG/GfK (1998)
Effecten van de Winkeltijdenwet. Eindrapport. Hoofddorp: KPMG.
- Kraan, K. en Dhondt, S. (2001).
 Telewerken in de praktijk. Grenzen aan tijd en vrijheid? In: Hogenhuis, C., Van der Panne, E. en Hoekstra, T. *Een nieuwe economie, een bevrijde tijd?* Kampen: Kok.
- Landes, D. (1983)
Revolution in time. Clocks and the making of the modern world. Cambridge: Belknap/Harvard.
- De Lange, W. (1983)
Onregelmatig werk in de gezondheidszorg. Tilburg: Katholieke Hogeschool Tilburg.
- Leffers, B. (1999)
 De 'ins and outs' van openingstijden... *Burgerzaken en Recht* 6(12), 312-314.
- Levine, R. (1997)
A geography of time. New York: Basic Books.
- Van Limborgh, C. (1996)
Waardering van ongewone werktijden. Deventer: Kluwer Bedrijfswetenschappen.
- Van Lindert, H., Friele, R. en Verweij, J. (2000)
Tijden in de gezondheidszorg. Den Haag: Nivel, in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/Projectbureau Dagindeling.
- Marktresponse Amersfoort BV (1987)
Presentatie onderzoek openingstijden Openbare Bibliotheek 's-Hertogenbosch Hinthamerstraat.

- Mevissen, J.W.M., Knecht, R. en Zwinkels, W.S. (2001)
Arbeidstijden in overleg? Evaluatie van de Arbeidstijdenwet. Doetinchem: Elsevier.
- Meijvogel, M.C. & P. Petrie (1996)
School-age child care in the European Union. London: European Commission Network on childcare.
- Mu Consult (2002)
Vakantie en verlof. De (on)mogelijkheden geregeld. Amersfoort: Mu Consult.
- NBLC (1997)
Open op zondag. Eindelijk tijd om informatie te zoeken of Veel leuker dan de meubelboulevard. Den Haag: NBLC.
- Nyfer (2001)
Tijd voor arbeid en zorg. Spreiding van arbeid over de levensloop. Breukelen: Nyfer.
- OB Heerhugowaard (1991)
Rapportage onderzoeksresultaten van het onderzoek inzake de openingstijden van vestiging Middenwaard. Heerhugowaard.
- OSA (2002)
Trendrapport aanbod van arbeid 2001. Tilburg: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Van der Panne, E. en Hoekstra, T. (2001)
Een nieuwe economie, een bevrijde tijd. Baarn: Ten Have.
- Paoli, P. en D. Merllié (2001)
Third European survey on working conditions 2000. Dublin: Europese Stichting ter Verbetering van Levens- en Arbeidsomstandigheden.
- Van der Poel, H. (2001)
Bewegingsruimte. Verkenning van de relatie sport en ruimte. Haarlem: De Vrieseborch.
- Raaijmakers, S. (1997)
Een dag van verschil. Tilburg: Tilburg University Press.
- Raaijmakers, S. (2002)
Oude grenzen in nieuwe vaten. De paradox van flexibilisering. In: Gaspersz, J., Kip, R. en Steenborg, R. (red.). *Tijd van leven* (pp. 33-44). Den Haag: SMO.
- Van Reisen, A.A.J. (1997)
Ruim baan door telewerken? Effecten van flexibele werkvormen op ruimtelijke ordening en mobiliteit als gevolg van een veranderend tijdruimtegedrag. Delft: Technische Universiteit Delft.
- Schor, J. (1991)
The overworked American: the unexpected decline of leisure. New York: Basic Books.
- SCP (1998)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier.
- SCP (2000)
Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- SCP (2002)
De betrokkenheid van ouders. Den Haag: SCP.
- SER (2001)
Levensloopbanen: gevolgen van veranderende arbeidspatronen. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- Smulders, P. & M. de Feyter de (2001)
 Gewenste arbeidsduur, deeltijdbeleid van bedrijven en beïnvloedende factoren. *Tijdschrift Voor Arbeidsvraagstukken*, 17(2), 119-136.
- Sorokin, P. (1943)
Sociocultural causality, space, time (1964 ed.). New York: Russell and Russell.
- Stadspeiling Utrecht (1994)
Enquête onder de Utrechtse bevolking over de openingstijden van de Centrale bibliotheek aan de oude gracht. Utrecht.
- Stoop en Oudhof (1988)
Methoden van tijdsbestedingsonderzoek. Verslag van een proefonderzoek. Antwerpen: Paper Vlaams-Nederlandse studiedagen voor sociologen en antropologen.
- Stuurgroep Dagindeling (1999)
4+2=7. Combineren van onderwijs, opvang en vrije tijd. Advies van de Stuurgroep Dagindeling n.a.v. de discussies over de vierdaagse schoolweek in het basisonderwijs. Den Haag: Stuurgroep Dagindeling.
- SZW (2002)
Verkenning levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Tacken, M. (1993)
 Flexibilisering van werk- en openingstijden om congestie te verminderen. *Tijdschrift voor Vervoerswetenschap*, 29(1), 57-75.
- Thompson, E.P. (1967)
 Time, work-discipline and industrial capitalism. *Past and Present*, 38, 56-97.
- TNO Arbeid (2001)
Hoe denken Nederlanders over hun werk ...? Opzet, kwaliteit en eerste resultaten van de TNO-Arbeidssituatie Survey. Hoofddorp: TNO Arbeid.
- Tijdens, K. (1998)
Zeggenschap over arbeidstijden. Den Haag: Welboom/Delwel.
- Tijdens, K., Hordijk, I. en De Ruyter, J. (2001)
Verantwoording van de steekproef voor de verzameling van sociale jaarverslagen. Research paper nummer 3. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Van Velzen, S. (2001)
Supplements to the economics of household behavior. Thela Thesis: Amsterdam.
- V&W (1995)
Allemaal tegelijk onderweg of spreiding van verkeer in de tijd? Flexibilisering, een uitdaging. Den Haag: ministerie van V&W.

- Warning, J. (1994)
Voorkeuren voor andere werktijden. Enquêteverslag. Woerden: FNV Diensten bond.
- Wetzels, C. en Tijdens, K. (2001)
Dubbel delen in de digitale delta. Hoofddorp: TNO Arbeid.
- Winnubst, J. (1975)
Het westerse tijdssyndroom. Nijmegen: Stichting Studentenpers Nijmegen.
- Wippler, R. (1966)
Vrije tijd buiten. Groningen: J. Niemeijer.
- De Wolff, Ch.J., Schoorlemmer, A. en Mevissen, J.W.M. (1995)
Hoe uniek is thuiswerk? De betekenissen van thuiswerk als vorm van flexibele arbeid. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 1995-11, nr. 4, pp. 311-321.
- WRR (1998)
De verdeling van arbeid en zorg: prikkels en belemmeringen. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Young, M. (1988)
The metronomic society. Cambridge: Harvard University Press.
- Zerubavel, E. (1981)
Hidden rhythms: schedules and calendars in social life. Chicago: University of Chicago Press.
- Zerubavel, E. (1985)
The seven day circle: history and meaning of the week. New York: The Free Press.

De Stimuleringsmaatregel Dagindeling

Staatssecretaris A.E. Verstand-Bogaert van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid maakte op 24 maart 1999 de *Stimuleringsmaatregel Dagindeling* bekend. Het kabinet stelde een budget van 60 miljoen voor vier jaar beschikbaar voor experimenten, ervaringsuitwisseling en informatievoorziening. De staatssecretaris installeerde tegelijkertijd de *Stuurgroep Dagindeling*.

Dit was een gevolg van het advies van de Commissie Dagindeling, die in 1996 ingesteld werd door de toenmalige minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid A.P.W. Melkert.

Opdracht was om voorstellen te ontwikkelen voor een andere *dagindeling* die mannen en vrouwen meer ruimte zou bieden om werk en privé te combineren. Het was voor velen duidelijk dat er gezamenlijke antwoorden gevonden moesten worden op de knellende problemen die individuele taakcombineerders in toenemende mate ondervonden met het combineren van werk en privé.

Het *Projectbureau Dagindeling* werd ingericht om deze stimuleringsmaatregel uit te voeren.

De stimuleringsmaatregel heeft als doel het combineren van werk en privé te vergemakkelijken. Tijdens de looptijd van de stimuleringsmaatregel zijn er 140 experimenten van start gegaan op diverse terreinen.

- Tijd op maat: het verbeteren van de afstemming van (flexibele) werktijden met de openingstijden van onderwijs-, opvang- en vrijetijdsvoorzieningen, winkels en andere vormen van dienstverlening.
- Ruimte op maat: het verbeteren van de bereikbaarheid van voorzieningen door middel van aanpassing en ontwikkeling van (nieuwe) ruimtelijke plannen, waaronder multifunctionele accommodaties en het ontwikkelen van vervoersarrangementen.
- Werk op maat: het ontwikkelen van een andere werk-privébalans in arbeidsorganisaties, waarbij arbeidstijdenmanagement, cultuur en telewerken centraal staan.
- Zorg op maat: het ontwikkelen van maatschappelijke randvoorwaarden o.a. op het gebied van de formele én informele zorg om in flexibele dagarrangementen voor kinderen en ouders te kunnen voorzien.
- Diensten op maat: het ontwikkelen van nieuwe vormen van persoonlijke dienstverlening en zorgondernemerschap.

Deze publicatie kan worden aangevraagd bij:

Projectbureau Dagindeling

Telefoon: (070) 376 59 12

Fax: (070) 392 02 99

E-mail: dagindeling@minszw.nl

Voor kleurenweergaven van de grafieken uit dit rapport kunt u terecht op www.dagindeling.nl

Het Projectbureau Dagindeling is onderdeel van
het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid,
Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.

FBPGMA-73V858